

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο πολιτισμός Πένκοβκα

A. Οι απαρχές του πολιτισμού

Ο πολιτισμός Πένκοβκα, ο οποίος κατά κανόνα συνδέεται με τους Άντες,³⁹⁸ είναι ένας από τους τρεις πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς (Πένκοβκα, Κολότσιν και Κόρτσακ-Πράγας) που αναπτύχθηκαν στο δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα στη ζώνη δάσους-στέπας και στο νότιο τμήμα της δασικής ζώνης. Σε αυτούς τους πολιτισμούς δεν παρατηρούνται αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις. Κυριαρχούν οι μικροί ανοχύρωτοι οικισμοί, που ανήκαν σε μικρές κοινότητες (φύλα ή μεγάλες οικογένειες), όμοιος τύπος κατοικιών (κατά κανόνα τετράγωνες ημιυπόγειες), η χειροποίητη και ακόσμητη κεραμική και η καύση των νεκρών. Επίσης, είναι περιορισμένα τα ευρήματα όπλων, συνήθως βέλη νομαδικού τύπου, καθώς και τα κοσμήματα στους πολιτισμούς Κολότσιν και Κόρτσακ-Πράγας. Ιδιαιτερότητα του τελευταίου αποτελούν οι φούρνοι από λιθοδομή, οι οποίοι απουσιάζουν από τους πρώιμους Κολότσιν και Πένκοβκα. Οι πρώιμοι σλαβικοί πολιτισμοί εμφανίζουν στις απαρχές τους περιορισμένα δείγματα επαφών με τον ρωμαϊκό κόσμο και δεν δείχνουν κάποια αξιοσημείωτη κοινωνική διαστρωμάτωση.³⁹⁹

398 Sedov 1978:165. Baran 1997:156. Corman 1996:174. Prikhodniuk 1991/2:136-137' του ιδίου 1998:77. Brather 2004:186-187. Βλ. επίσης για το ζήτημα Prikhodniuk 1998:14. Goehrke 1992:16. Szmoniewski 2010:58. Βλ. και Εισαγωγή, υποσ. 22-33.

399 Για την προέλευση και τα χαρακτηριστικά των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Κολότσιν (ο οποίος εμφανίζει και αρκετά βαλτικά στοιχεία) βλ. Godłowski 1983:277, 280. Goehrke 1992:14-18, 74. Sedov 1997:140, 142. Baran 1997:155, 160. Curta 2001α:73-106. Barford 2001:40-41, 63. Terpilovskii 2004:130-135. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153-156. Oblomskii 2011/5:51-60, ιδιαίτερα 51-53. Szmoniewski 2010:59.

Αναφορικά με τον χώρο της ανάπτυξης και εξέλιξης των πρώιμων σλαβικών πολιτισμών, αρκετοί μελετητές παρατηρούν μία συνέχεια μεταξύ αυτών και δύο προγενέστερων, του ύστερου Ζαρουμπίντσι (1ος-2ος αι.) και του Κιέβου (3ος-5ος αι.) αντίστοιχα, οι οποίοι έχουν χαρακτηριστεί ως προδρομικοί (ή πρωτο-σλαβικοί). Ο γεωγραφικός χώρος που εξαπλώθηκαν αυτοί, περιλαμβάνει κυρίως τους ποταμούς Δνείπερο, Σοχ, Ντέσνα, Σέιμ, Πσελ, Βόρσκλα, Τέτερεβ, Ίρπεν, Στούγκνα, Πριπέτ, Ντόνετς και Όσκολ και καλύπτει τις ζώνες δάσους και δάσους-στέπας στην Ουκρανία και ορισμένες περιοχές στη Ρωσία και τη Λευκορωσία.

Στοιχεία του πολιτισμού Ζαρουμπίντσι (τοπωνύμιο κοντά στο Kanev/Κανίβ, στην περιοχή του Cherkasy της Ουκρανίας) που παρουσιάζουν ενδιαφέρον είναι οι ορθογώνιες ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο από πλινθοδομή για τη θέρμανσή τους, τα αμφικωνικά αγγεία και η καύση των νεκρών. Ο πολιτισμός του Κιέβου, στον οποίο υπάρχουν τέσσερις τοπικές εκδοχές, συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τον χώρο του ύστερου Ζαρουμπίντσι, είναι όμως διαφορετικός τόσο από αυτόν, όσο και από άλλους γειτονικούς. Τα ευρήματά του περιλαμβάνουν χειροποίητη κεραμεική, τετράγωνα ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο και καύσεις είτε σε τεφροδόχες υδρίες είτε σε λάκκους.

Ο πολιτισμός του Κιέβου διαμορφώθηκε τον 3ο αιώνα στον χώρο του Άνω και Μέσου Δνείπερου και οι θέσεις του είναι πολυάριθμες κατά μήκος του Δνείπερου, του Μπερεζίνα, του Ντέσνα και του Σέιμ. Το συμπέρασμα για τη συγγένεια του Κιέβου με τον Πένκοβκα και τον Κολότσιν προκύπτει από τη συγκριτική εξέταση της χειροποίητης κεραμικής και του τύπου των κατοικιών. Στον Κιέβου κυριαρχεί η χειροποίητη κεραμική και οι μικρές εγκαταστάσεις με λιτή μορφολόγησης κατοικίες ενώ τα μεταλλικά και γυάλινα αντικείμενα είναι λιγοστά. Οι πληθυσμοί του Ζαρουμπίντσι και του Κιέβου, που είχαν περιορισμένες επαφές με τον περίγυρό τους, δεν ήταν ομοιογενείς και συσχετίζονται με φορείς διαφορετικών πολιτισμών (όπως του Πρζέβορσκ, του Βίλμπαρκ και του Τσέρνιαχοβ), οι οποίοι –εικάζεται ότι– μετακινήθηκαν διαδοχικά στον

παραπάνω χώρο κατά τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.⁴⁰⁰ Από την άλλη πλευρά, δεν έτυχε αποδοχής η θέση ότι ο Πένκοβκα είναι λίγο μεταγενέστερος του Κολότσιν και δημιουργήθηκε από τη μετανάστευση πληθυσμών του τελευταίου προς τα νότια.⁴⁰¹

Στον χώρο που αναπτύχθηκε ο Πένκοβκα απαντούν πριν από αυτόν και ευρήματα άλλων πολιτισμών (Τσέρνιαχοβ, Βίλμπαρκ ή γετο-δακικά), τα οποία διαφοροποιούνται αρκετά από τον Πένκοβκα. Αναφορικά με το ιστορικό πλαίσιο της διαμόρφωσης του τελευταίου, ως σημείο-καμπή θεωρείται η ουννική εισβολή του 375 στην Ανατολική Ευρώπη και οι αναστατώσεις που επέφερε αυτή, στην προκειμένη περίπτωση βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Η περιοχή ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, αν και απέφυγε μάλλον τις σφοδρές ανακατατάξεις που παρατηρούνται νοτιότερα, υπήρξε το πεδίο ποικίλων εθνολογικών ή πολιτισμικών διεργασιών, εξαιτίας πληθυσμών που συνέρρευσαν προς τα εκεί. Από την άλλη πλευρά, η πληθυσμιακή ερήμωση του νότιου τμήματος της ζώνης δάσους-στέπας οδήγησε στη σταδιακή μετακίνηση και εγκατάσταση φύλων του Πένκοβκα προς τα δυτικά.

Σύμφωνα με τον Kazanski, οι διεργασίες αυτές χρονολογούνται από τις αρχές έως τα μέσα του 5ου αιώνα και συνδέονται με τη διαδοχική φυγή γοθτικών πληθυσμών. Εξαιτίας αυτής, οι «Venethi-Άντες» κατήλθαν από τα δάση του Δνείπερου και κατέλαβαν σταδιακά τη ζώνη δάσους-στέπας μεταξύ του Προύθου και του Δνείπερου, όπου νωρίτερα ζούσαν πληθυσμοί του Τσέρνιαχοβ. Με τον τρόπο αυτό, και ως μακροπρόθεσμη συνέπεια της ουννικής εισβολής, επήλθε ριζική εθνολογική μεταβολή στην περιοχή και στα τέλη του 5ου αιώνα ο σλαβικός πληθυσμός κυριαρχούσε πλέον στη ζώνη δάσους-στέπας. Η περιοχή αποτέλεσε τον χώρο διαμόρφωσης των Αντών και τα στοιχεία του πολιτι-

400 Baran 1997:158-159. Prikhodniuk 1998:13-14, 16, 72. Barford και Kobylński και Krasnodębski 1991:134-135. Goehrke 1992:16-18, 76-78, ο οποίος αμφισβητεί τη σύνδεση του Κιέβου με τον ύστερο Ζαρουμπίντσι. Kazanski 1993:8, 11, 14-15. Oblomskii και Petrauskas και Terpilovskii 1999:71-86. Schorkowitz 2000:574-575. Tomashevich 2001-2002/4:343-348. Terpilovskii 2004:121-130, 135' του ίδιου 2001-2002/5:420-430, όπου και διεξοδική προσέγγιση της μετάβασης από τον πολιτισμό του Κιέβου στους τρεις πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153-154. Szmoniewski 2010:59, 67-69.

401 Werner 1971:250. Βλ. επίσης Szmoniewski 2010:69. Για τη σύνδεση των Venethi του 6ου αιώνα με τον πολιτισμό του Κολότσιν βλ. παραπάνω, υποσ. 59.

σμού Πένκοβκα αντικατέστησαν τα προγενέστερα του Τσέρνιαχοβ.⁴⁰² Ορισμένα γερμανικά κατάλοιπα παρατηρούνται κατά την περίοδο D3⁴⁰³ στον Δνείπερο ενώ, σύμφωνα με τον Ιορδάνη, μέρος των Ούννων μετακινήθηκε προς τα εκεί γύρω στο 455/56, μετά τη μάχη του Νεντάο.⁴⁰⁴

Οι θέσεις του Kazanski δεν απέχουν ιδιαίτερα από το σχήμα που είχε διατυπώσει νωρίτερα ο K. Godłowski για τις συνθήκες της σλαβικής μετανάστευσης. Σύμφωνα με τον Πολωνό μελετητή, ο χώρος της σλαβικής εθνογένεσης ήταν ο Άνω Δνείπερος, όπου δημιουργήθηκε ο πολιτισμός του Κιέβου. Οι φορείς του τελευταίου μετακινήθηκαν προς τα νότια και μαζί με πληθυσμούς του Τσέρνιαχοβ, αλλά και νομαδικούς, δημιούργησαν τον πολιτισμό Πένκοβκα στη θέση του Τσέρνιαχοβ. Από την άλλη πλευρά, ο Godłowski διακρίνει διείσδυση σλαβικών πολιτισμικών στοιχείων στον χώρο του Τσέρνιαχοβ μεταξύ Άνω Δνείστερου και Προύθου, στα ανατολικά Καρπάθια, όπου εντοπίστηκαν ημιπόγειες κατοικίες με φούρνο και λοφίσκοι με καύσεις, και οριοθετεί την ανάπτυξη των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα στην περιοχή μεταξύ των ανατολικών Καρπαθίων και του Μέσου Δνείπερου.⁴⁰⁵

Όπως προαναφέρθηκε, ξεχωριστή σημασία στη συζήτηση γύρω από τη διαμόρφωση του Πένκοβκα έχει η σχέση του με τον πολιτισμό Τσέρνιαχοβ, καθώς αυτή απέκτησε και πολιτική σκοπιμότητα.⁴⁰⁶ Ο Τσέρνιαχοβ σχετίζεται πιθανότατα με τους Γότθους, οι οποίοι στις αρχές ή στα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. μετανάστευσαν από τη βόρεια Πολωνία στην περιοχή βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Ο Τσέρνιαχοβ εντοπίζεται κυρίως στον χώρο δάσους-στέπας και στέπας στην Ουκρανία έως τις αρχές του 5ου αιώνα και οι ανοχύρωτοι οικισμοί του, με εξαίρεση ορισμένους στη στέπα, βρισκόνταν σε περιοχές με καλλιεργήσιμη έκταση. Τυπικά στοιχεία του πολιτισμού, στον οποίο απαντούν τόσο οι ταφές όσο και οι

402 Kazanski 1993:14–15. Prikhodniuk 1998:13, 73. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153, 155–156. Βλ. επίσης Sedov 1997:143–144.

403 Αναφορικά με τα αρχαιολογικά ευρήματα, εκείνα της ύστερης Αρχαιότητας κατατάσσονται στην περίοδο D και τις επιμέρους φάσεις της: D1 (360/70–400/10), D2 (400/10–430/40) και D3 (430/40–460/70). Βλ. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:117, 147.

404 Ιορδάνης, *Getica*, LII 268–269: 127 (269): *quos tamen ille quamvis cum paucis excepit diuque fatigatis ita prostravit, ut vix pars aliqua hostium remaneret, quae in fuga versa eas partes Scythiae peteret, quas Danabri amnis fluentia praetermeant, quam lingua sua Hunni Var appellant.* Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153.

405 Godłowski 1983:275–281. Βλ. επίσης παραπάνω, υποσ. 113.

406 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 23.

καύσεις, είναι η τροχήλατη αλλά και η χειροποίητη γκρίζα κεραμεική, οι μικρές σε μέγεθος περόνες με ημικυκλική κεφαλή και ρομβοειδές σκέλος (μεγαλύτερες περόνες παρατηρούνται στην τελευταία φάση του, καθώς και πόρπες με μεγάλη γλωσσίδα), τα αργυρά ή χάλκινα κοσμήματα στις γυναικείες ταφές, κρεμαστά αντικείμενα από μέταλλα ή οστό, τα κτένια από οστό κ.ά. Στον Τσέρνιαχοβ τέλος, διακρίνονται και επαρχιακές ρωμαϊκές επιδράσεις σε ορισμένους τύπους της κεραμεικής.

Κατά την ουννική εισβολή, η οποία επέφερε ραγδαία μείωση των θέσεων του Τσέρνιαχοβ, διακρίνονται οι εγκαταστάσεις των Οστρογότθων και των Βησιγότθων στον χώρο διάδοσης του πολιτισμού σε έξι και τέσσερις ζώνες αντίστοιχα. Πιο συγκεκριμένα, οι οστρογοθτικές εγκαταστάσεις εντοπίζονται: α) στην περιοχή του Άνω Πσελ, β) ανατολικά του Δνείπερου κοντά στις εκβολές του Βόρσκλα, γ) στη δυτική όχθη του Δνείπερου, γύρω από το Κίεβο, δ) στη ζώνη μεταξύ του Ρος και του νότιου Μπουγκ δυτικά του Δνείπερου, ε) στη δυτική όχθη του Κάτω Δνείπερου, στ) στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου. Από την άλλη πλευρά, οι βησιγοθτικές ζώνες εντοπίζονται: α) στην κεντρική και βόρεια Μολδαβία, β) στη ρουμανική Μολδαβία, κυρίως μεταξύ του Προύθου και του Σέρετου, γ) στη Μουντενία, ιδιαίτερα στην κοιλάδα του Buzău, δ) στην κοιλάδα του Μάρος στην Τρανσυλβανία.⁴⁰⁷

Σε αντίθεση με τις παλαιότερες απόψεις, σήμερα απορρίπτεται η άμεση σύνδεση των πρώιμων σλαβικών –ή των πρωτοσλαβικών– πολιτισμών με τον Τσέρνιαχοβ. Τα αρχαιολογικά δεδομένα στη μεθοριακή ζώνη του πολιτισμού του Κιέβου με τον Τσέρνιαχοβ (στις κοιλάδες των ποταμών Στούγκνα και Ίρπεν, νότια του Κιέβου) δείχνουν ότι οι δύο πολιτισμοί δεν είχαν ιδιαίτερες αλληλεπιδράσεις. Επίσης, τα ευρήματα του Τσέρνιαχοβ στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα είναι σχετικά περιορισμένα και αφορούν κυρίως σε έναν μικρό αριθμό γκρίζων τροχήλατων αγγείων και κτένια από οστό. Μεταξύ αυτών των εγκαταστάσεων είναι και εκείνη της Voloshinonka στον ποταμό Trubezh/Trubizh, όπου εντοπίστηκε γκρίζα κεραμεική του Τσέρνιαχοβ και μία πόρπη με επίμηκες στέλεχος

407 Braichevs'kii 1991/2:131. Goehrke 1992:14, 69-73. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:25-51, 128-145. Για τη μετακίνηση των Γότθων προς την Ουκρανία και τον πολιτισμό του Τσέρνιαχοβ βλ. επίσης Strzelczyk 1980:17-29. Wolfram 1988:42-52. Bierbrauer 1992:20-25. Shchukin και Kazanski και Sharov όπ. παραπάνω, καθώς και τον συλλογικό τόμο *Sintana de Mureș*.

και καμπύλη απόληξη (χρονολογείται στην D1 ή D2), αλλά και εκείνη του Khitsy, στην περιοχή της Πολτάβα, στην οποία απαντούν χειροποίητη κεραμεική και κτένια από οστό τύπου Τσέρνιαχοβ. Ακόμη, αρκετές τοξόσχημες περόνες με μικρό σκέλος, χαρακτηριστικές για τις φάσεις D1-D2, εντοπίστηκαν σε άλλους οικισμούς του Πένκοβκα (Osokorivka, Zvonetskoe Porog/Zvonetskii Porih και Kreshchatik/Khreshchatyk) και έχουν αναλογίες στην Κεντρική Ευρώπη και τη Βαλκανική.⁴⁰⁸

Από την άλλη πλευρά διακρίνονται πρωτοσλαβικές επιδράσεις στον τύπο των εγκαταστάσεων του Τσέρνιαχοβ στον Άνω Δνειότερο. Στην ίδια περιοχή, και κατ'εξάιρεση για την επικράτεια του Τσέρνιαχοβ, παρατηρούνται θέσεις με στοιχεία του ύστερου Ζαρουμπίντσι και του Κιέβου (χειροποίητη κεραμεική και ημιυπόγειες κατοικίες).⁴⁰⁹ Οι τετράγωνες ημιυπόγειες κατοικίες, ωστόσο, έχουν θεωρηθεί και ως επιδράσεις του Τσέρνιαχοβ στους πρώιμους Σλάβους, με το επιχείρημα ότι αναπτύχθηκαν στο έδαφος του κατά τον 3ο-4ο αιώνα.⁴¹⁰

Αναφορικά με τον Κολότσιν, στις εγκαταστάσεις του παρατηρούνται πολύ περιορισμένα ευρήματα τροχήλατης γκρίζας κεραμεικής ή περονών του Τσέρνιαχοβ, ενώ οι επιδράσεις της στέπας διακρίνονται στον οπλισμό (τριπτέρυγες αιχμές βελών και σιδερένιος φυλακτήρας στα ξίφη). Τέλος, οι περόνες με σκέλος σε σχήμα πέλτης δείχνουν τις επαφές με τα βαλτικά φύλα, ειδικότερα με τις νότιες ακτές της Βαλτικής (Πομερανία και Πρωσία). Σύμφωνα επίσης με τον Μ. Kazanski, στα όρια της εξάπλωσης του πολιτισμού του Τσέρνιαχοβ προς τα βόρεια ήλθαν στο φως ευρήματα μίας μεταβατικής φάσης ανάμεσα στους πολιτισμούς Κιέβου και Κολότσιν στις εγκαταστάσεις Khodosovka/Khodosivka (νοτιοδυτικά του Κιέβου), Grigorovka/Hrygorivka (περιοχή του Kanev/Kaniv, δυτικά του Δνειπέρου), καθώς και σε άλλες θέσεις στις κοιλάδες των ποταμών Σούλα, Πσελ και Σέιμ, οι οποίοι βρίσκονται ανατολικά του Δνειπέρου.⁴¹¹ Εκτός από τους πληθυσμούς του Τσέρνιαχοβ, τα φύλα του Πένκοβκα δέχθηκαν επιδράσεις και από γειτονικά τους σλαβικά φύλα. Το γεγονός αυτό δημιούργησε τις προϋποθέσεις για κάποιες μεταβολές

408 Kazanski 1993:15. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:154-155 και εικ. 145 (αρ. 16, 20-21). Βλ. επίσης Baran 1997:159-160. Schorkowitz 2000:595-596. Szmoniewski 2010:69.

409 Bálint 1989:80. Kazanski 1993:8.

410 Buko 2008:64.

411 Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:154.

στον Πένκοβκα μεταξύ Δνεϊστερου και Δνείπερου, εξαιτίας της επίδρασης του πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας.⁴¹²

B. Γενικά χαρακτηριστικά και γεωγραφικός χώρος

Ο Πένκοβκα οφείλει το όνομά του στον ομώνυμο οικισμό που βρίσκεται στην κοιλάδα του Tiasmín (παραπόταμου του Δνείπερου), νότια του Cherkasy, στον οποίο για πρώτη φορά εντοπίστηκαν εγκαταστάσεις του πολιτισμού τη δεκαετία του 1950. Αντίστοιχες εγκαταστάσεις εντοπίστηκαν σε πολυάριθμες θέσεις της Ουκρανίας, ιδιαίτερα κοντά σε ποταμούς (Δνείπερος, Ντόνετς, Όσκολ κ.ά.), στη Μολδαβία και τη Ρουμανία. Τα ευρήματα του Πένκοβκα, που φέρουν τυπικά χαρακτηριστικά του πρώιμου σλαβικού υλικού πολιτισμού, περιλαμβάνουν ημιυπόγειες κατοικίες με ανοικτή εστία ή φούρνο, χειροποίητη κεραμική, τεφροδόχες υδρίες, κ.ά. Στις εγκαταστάσεις του απαντούν επίσης λάκκοι για οικιακή χρήση, βοηθητικές κατασκευές, εργαστήρια και κάμινοι για τήξη των μετάλλων. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται και αρκετά κοσμήματα ή αντικείμενα καθημερινής χρήσης, ενώ το σύνολο των ευρημάτων δείχνει έναν πολιτισμό με αγροτικό χαρακτήρα.⁴¹³

Για τη χρονολόγηση του πολιτισμού, οι περισσότεροι ερευνητές κατατάσσουν τα ευρήματα μετά το έτος 500 και έως τον 8ο αιώνα, ενώ ορισμένοι χρονολογούν τα πιο πρώιμα στον 5ο αιώνα. Προτείνονται επίσης ποικίλες χρονολογήσεις για διαφορετικές φάσεις του πολιτισμού με βάση κυρίως τα χαρακτηριστικά των ημιυπόγειων κατοικιών και της κεραμικής. Η μεγάλη πλειοψηφία των ευρημάτων ωστόσο χρονολογείται από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα.⁴¹⁴

Σύμφωνα με τον O. Prikhodniuk, τα πρώτα δείγματα του Πένκοβκα, όπως π.χ. η τυπολογία της κεραμικής, απαντούν σε ευρήματα των μέσων του 4ου αιώνα ανατολικά του Μέσου Δνείπερου, πιο συγκεκριμένα στο Roishche (περιοχή του Τσέρνιγκοβ, στον ποταμό Ντέσνα) και στο Bogorodichnoe/Bohorodychne (στον βόρειο Ντόνετς). Για τον Prikhodniuk, ο τύπος Roishche – Bogorodichnoe, που δεν απαντά δυτι-

412 Prikhodniuk 1998:65.

413 Braichevs'kii 1991/2:124. Goehrke 1992:16. Prikhodniuk 1998:7-10, 13, 20. Darden 2004:150. Szmoniewski 2010:58, 67. *Davni Slov'iani*: 208.

414 Βλ. σχητικά Goehrke 1992:16. Prikhodniuk 1998:11-12. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:153.

κά του Δνείπερου, είναι μεταβατικός από τον πολιτισμό του Κιέβου στον πρώιμο Πένκοβκα και αντιπροσωπεύει την πρώτη από τις τρεις φάσεις στην εξέλιξη του Πένκοβκα (μέσα του 4ου με αρχές του 5ου αιώνα). Ο Ουκρανός μελετητής χρονολογεί τη δεύτερη φάση του πολιτισμού από τις αρχές έως τα τέλη του 5ου αιώνα και την τρίτη από τις αρχές του 6ου έως τα τέλη του 7ου αιώνα, διακρίνοντας, μεταξύ άλλων ως χαρακτηριστικά ευρήματα τα εξής: για την πρώτη φάση τα κτένια από οστό, τα θραύσματα ύστερων ρωμαϊκών αμφορέων και την πρώιμη τοξόσχημη περόνη του Bogorodichnoe· για τη δεύτερη τις τοξόσχημες περόνες με δύο σκέλη, την κεραμεική τύπου Τσέρνιαχοβ και τη μεγάλη χυτή πόρπη που εντοπίστηκε στο Zadonetskoe/Zadonets'ke, μαζί με αμφικωνικά αγγεία· για την τρίτη φάση τις ζωόμορφες ή με εξάρματα περόνες (κυρίως τύπου Δνείπερου και Δούναβη), τα χρωματιστά μέταλλα για τη διακόσμηση, τα τραπεζιόσχημα ενώτια κ.ά.⁴¹⁵ Αντίθετα, ο Kazanski εντοπίζει τις παλαιότερες θέσεις του πολιτισμού Πένκοβκα στην περιοχή του νότιου Μπουγκ, διατυπώνοντας ωστόσο επιφύλαξη για το εάν η κεραμεική που εντοπίστηκε εκεί (επιμήκη αγγεία χωρίς έντονο περίγραμμα) ανήκει στην πρώτη φάση του Πένκοβκα ή του Κόρτσακ-Πράγας.⁴¹⁶

Κατά την πρώτη φάση του πολιτισμού Πένκοβκα, στα ανατολικά του Δνείπερου, στο Nadporozh'є και στον Κάτω Όρελ, απουσιάζουν οι φούρνοι από λιθοδομή. Τα αγγεία σε σχήμα τουλίπας, τυπικά στον πολιτισμό Κολότσιν, απαντούν μόνο ανατολικά του Δνείπερου, ενώ εκείνα τύπου Κόρτσακ-Πράγας στον νότιο Μπουγκ και τον Κάτω Δνεϊστερο. Για την περιοχή μεταξύ του Προύθου και του Δνεϊστερου χαρακτηριστικά είναι επίσης τα αγγεία τύπου Ciurel.⁴¹⁷ Κατά την τρίτη φάση του Πένκοβκα, λαμβάνοντας υπόψη τις ημιυπόγειες κατοικίες, την κεραμεική, τα ταφικά έθιμα κ.ά. διακρίνονται γενικά πέντε επιμέρους ζώνες με τις δικές τους ιδιομορφίες: α) ανατολικά του Δνείπερου, β) μεταξύ Δνείπερου και Δνεϊστερου, γ) στην περιοχή του Nadporozh'є και του Κάτω Όρελ, δ) μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου, ε) μεταξύ Προύθου, Σέρετου και Κάτω Δούναβη. Τις ιδιομορφίες του υλικού στον Μέσο Δνεϊπερο καθορίζει επίσης η παρουσία του οχυρού Παστίρσκ και ο θησαυρός της

415 Prikhodniuk 1998:13, 40, 45-46, 60, 73. Terpilovskii 2004: 130, 135, ο οποίος ονομάζει τα σχετικά ευρήματα στον Δνεϊπερο ως τύπο Khlopkov. *Davni Slov'iani*:214.

416 Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155.

417 Prikhodniuk 1998:61. Βλ. επίσης παρακάτω, Κεραμεική.

Μαρτίνοβκα.⁴¹⁸ Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο Πένκοβκα εκλείπει στις αρχές του 8ου αιώνα και στον χώρο του παρατηρούνται στοιχεία άλλων πολιτισμών. Δυτικά του Δνείπερου ο Πένκοβκα αντικαταστάθηκε από τον σλαβικό πολιτισμό Luka-Raikovetskaia (8ος-9ος αι.) αλλά και από τον Κόρτσακ-Πράγας. Ανατολικά του Δνείπερου, εμφανίζεται από τον 7ο έως το πρώτο ήμισυ του 8ου αιώνα ο πολιτισμός του Volyntsevo, ο οποίος σχετίζεται πιθανόν και με τη μετακίνηση νομαδικών πληθυσμών από τον Μέσο Βόλγα και τα δυτικά Ουράλια, και ακολούθως ο πολιτισμός Romny-Borshevo.⁴¹⁹

Όπως σημειώθηκε, ο Πένκοβκα έχει θεωρηθεί σλαβικός πολιτισμός⁴²⁰ και, με βάση τη διάκριση των πηγών σε *Σκλαβηγούς* και *Άντες*, αρκετοί αρχαιολόγοι συνέδεσαν τα ευρήματα του Κόρτσακ-Πράγας με τους πρώτους και του Πένκοβκα με τους δεύτερους.⁴²¹ Ωστόσο εξακολουθούν να διατυπώνονται επιφυλάξεις ως προς αυτό, καθώς μέρος των μελετητών είτε θεωρεί ότι στη μεταλλοτεχνία και την κεραμική υπερτερούν τα νομαδικά στοιχεία που προσιδιάζουν στους Βούλγαρους ή τους Αβάρους⁴²² είτε παρατηρεί μίξη ετερογενών στοιχείων, όπως σλαβικών, ιρανικών, βουλγαρικών και άλλων πληθυσμών.⁴²³ Σε κάθε περίπτωση, οι νομαδικές επιδράσεις στον Πένκοβκα είναι ισχυρότερες από ό,τι στους άλλους σλαβικούς πολιτισμούς, αφού ο χώρος του γειτνίαζε με τη στέπα. Αυτές οι επιδράσεις διακρίνονται κυρίως στη μεταλλοτεχνία (π.χ. πόρπες και επενδύσεις ζώνης), αλλά και στον τρόπο κατασκευής των κατοικιών, καθώς στη μεθόριο δάσους-στέπας και στέπας εντοπίστηκαν ορισμένες ημιυπόγειες κατοικίες σε σχήμα νομαδικής γιούρτας.⁴²⁴

418 Sedov 1997:142-143. Prikhodniuk 1998:61-71, 145-160. *Davni Slov'iani*: 208. Βλ. επίσης παρακάτω τα σχετικά με τους θησαυρούς και το οχυρό του Παστίρσκ.

419 Sedov 1978:173. *Braichevs'kii* 1991/2:124. Goehrke 1992:24-26. Baran 1997:160. Prikhodniuk 1998:72-76' του ιδίου 2001:60. *Schorkowitz* 2000:596. Priimak 2001-2002/5:438-447. *Davni Slov'iani*: 214. Για τους πολιτισμούς Volyntsevo, Luka-Raikovetskaia και Romny-Borshevo βλ. επίσης Bálint 1989:82-83, 111-112, 117-119.

420 Βλ. Εισαγωγή Β. Sedov 1978:173. Baran 1997:155.

421 Sedov 1978:171. Baran 1997:156. Prikhodniuk 1998:14, 77. Kazanski 1995-1996:198.

422 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 29 (άποψη για κουτριγουρικό πολιτισμό). Werner 1980:586 (συμβίωση Αλανών και Σλάβων). Bálint 1989:84-87. Βλ. επίσης Prikhodniuk 1998:13-18. *Braichevs'kii* 1991/2:125. Goehrke 1992:16. *Szmoniewski* 2010:58, 69.

423 Teodor 1997:299, 301. *Corman* 1996:174 (φορείς του Πένκοβκα οι Αλανοί). Rusanova 1976:85-112. *Szmoniewski* 2010:58, 82. Βλ. επίσης Baran 1997:154. Prikhodniuk 1998:14-15, 19.

424 Prikhodniuk 1998:15-16, 18. Βλ. επίσης παρακάτω, υποσ. 445.

Εμφανείς επίσης είναι οι νομαδικές επιδράσεις στα ευρήματα όπλων στον χώρο του Πένκοβκα.⁴²⁵

Τα όρια του πολιτισμού Πένκοβκα συμπίπτουν σε μεγάλο βαθμό με τις μαρτυρίες των πηγών για την αντική εγκατάσταση.⁴²⁶ Από αρχαιολογικής πλευράς ωστόσο, έχουν διατυπωθεί ενστάσεις για την ακρίβεια των αφηγηματικών πηγών. Σύμφωνα με τον Prikhodniuk, τα ευρήματα τύπου Κόρτσακ-Πράγας αφενός απαντούν σε μεγαλύτερη έκταση από την επικράτεια των Σκλαβηνών στον Ιορδάνη και τον Προκόπιο και αφετέρου οι δύο ιστορικοί δεν διακρίνουν τα βόρεια σύνορα της αντικής εγκατάστασης, στα οποία εντοπίζονται στοιχεία των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Κολότσιν, δυτικά και ανατολικά του Δνείπερου αντίστοιχα.⁴²⁷

Η ζώνη δάσους-στέπας, όπου αναπτύχθηκε ο πολιτισμός Πένκοβκα, εκτείνεται γεωγραφικά από τη δυτική Ουκρανία και τη βόρεια Μολδαβία έως τη Δημοκρατία του Μπασκίρ στα δυτικά Ουράλια. Ως προέκτασή της θεωρείται το νότιο τμήμα της δυτικής Σιβηρίας μεταξύ των Ουραλίων και των Αλταίων. Η ζώνη δάσους-στέπας είναι το βόρειο τμήμα της λεγόμενης «ζώνης του φαιού εδάφους» (chernozem) στον χώρο της τέως Σοβιετικής Ένωσης. Η περιοχή καλύπτεται από βλάστηση χλόης και σποραδικά από συστάδες δέντρων, κυρίως στις κοιλάδες των ποταμών. Καθώς η ζώνη δάσους-στέπας βρίσκεται στα όρια του υγρού και ξηρού κλίματος, το έδαφος περιέχει καλύτερη αναλογία μετάλλων. Η ποιότητα του εδάφους, σε συνδυασμό με τις κλιματολογικές συνθήκες, καθιστούν τη ζώνη αυτή έναν εξαιρετικό χώρο για την καλλιέργεια της γης και την παραγωγή ποικίλων προϊόντων.⁴²⁸

Τα σύνορα των ζωνών στέπας και δάσους-στέπας ορίζονται σχηματικά από τη γραμμή Κοτόβσκ, Κιρόβογκραντ, Κρεμεντσούγκ, Πολτάβα και Χάρκοβο, στην οποία τα ευρήματα του Πένκοβκα γειτνιάζουν με τα νομαδικά.⁴²⁹ Αντίστοιχα, όπως αναφέρθηκε, στα βόρεια του χώρου του Πένκοβκα υπάρχουν μεθοριακές ζώνες με στοιχεία του Κολότσιν στην ανατολική και Κόρτσακ-Πράγας στη δυτική όχθη του Δνείπερου. Ο βόρειος χώρος του Πένκοβκα διακρίνεται από: την εγκατάσταση του

425 Βλ. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155. Βλ. επίσης Κεφάλαιο Δεύτερο, υποσ. 218.

426 Βλ. Κεφάλαιο Δεύτερο, υποσ. 123. *Davni Slov'iani*: 208, 214.

427 Prikhodniuk 1998:77. *Motsia* 2011/5:37-38.

428 Lydolph 1990:93-94.

429 Prikhodniuk 1998:21.

Khitsy στον μέσο ρου του Σούλα, την Pisarevshchina στον μέσο ρου του Πσελ, την Grigorovka/Hrygorivka και το Tsybli στον Μέσο Δνειπερο, την Belaia Tserkov'/Bila Tserkva στον Άνω Ρος, το Voitovtsy/Voitivtsi, το Gordievtsy και τη Luka στον νότιο Μπουγκ και την εγκατάσταση Khucha στο Şaptebani της Μολδαβίας.⁴³⁰

Το νότιο τμήμα των ευρημάτων τύπου Κολότσιν στην ανατολική όχθη του Δνειπερου εκτείνεται έως την περιφέρεια της Sumaska και την περιοχή της Πολτάβα. Ως χώρος επαφής του Πένκοβκα με τον Κολότσιν (στο όριο των ζωνών δάσους και δάσους-στέπας) θεωρείται ο Κάτω Ντέσνα, όπου απαντούν ευρήματα και των δύο πολιτισμών.⁴³¹ Από την άλλη πλευρά, μεταξύ Δνειστερου και Δνειπερου δεν υπάρχει ξεκάθαρο όριο ανάμεσα στους πολιτισμούς Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα, οι οποίοι είχαν σημαντικές αλληλεπιδράσεις. Οι επιδράσεις του Κόρτσακ-Πράγας στον Πένκοβκα διακρίνονται στην εμφάνιση φούρνων από λιθοδομή και χειροποίητης κεραμικής του πρώτου (αγγεία με συμμετρικές αναλογίες και διευρυμένο το άνω τμήμα τους), ενώ από την άλλη πλευρά, η διείσδυση στοιχείων του Πένκοβκα, όπως π.χ. η χειροποίητη κεραμική του, στον χώρο του Κόρτσακ-Πράγας παρατηρείται στον Μέσο Δνειστερο.⁴³²

Γ. Εγκαταστάσεις, ημιυπόγειες κατοικίες και οχυρώσεις

Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί πάνω από τριακόσιες θέσεις του πολιτισμού Πένκοβκα, οι περισσότερες εκ των οποίων είναι ανοικτές αγροτικές εγκαταστάσεις, κοντά σε νερό και σε χώρο κατάλληλο για την καλλιέργεια της γης. Χαρακτηριστικό τους είναι οι ομάδες από πέντε έως επτά εγκαταστάσεις, οι οποίες απέχουν τρία έως πέντε χιλιόμετρα μεταξύ τους, και έχουν έως τριάντα κατοικίες η κάθε μία. Αντίστοιχες εγκαταστάσεις παρατηρούνται και στον χώρο των Καρπαθίων και του Κάτω Δούναβη. Από τη στρωματογραφία εξάγεται ότι η χρονική διάρκεια των οικισμών αυτών ήταν σύντομη και το εμβαδόν τους ήταν

430 Goehrke 1992:16-17. Baran 1997:155. Prikhodniuk 1998:21, 65, 74. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:154. Szmoniewski 2010:70.

431 Prikhodniuk 1998:21, 74' του ίδιου 2001:49. Oblomskii 2011/5: 54, σύμφωνα με τον οποίο οι πολιτισμοί Κολότσιν και Πένκοβκα έχουν όρια στα ανατολικά κατά μήκος της γραμμής Ντέσνα - Άνω Σέιμ και βόρειου Δον - Όσκολ.

432 Prikhodniuk 1998:14, 21, 65, 74' του ίδιου 2001:49.

συνήθως 1,5 με 2 εκτάρια.⁴³³ Εκτός από τις σύντομες αναφορές του Προκόπιου,⁴³⁴ πολύτιμες πληροφορίες για τους οικισμούς των *Σκλάβων* και των *Αντών*, στις οποίες δεν έχει δοθεί μεγάλη προσοχή, απαντούν στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικού. Το *Στρατηγικόν* αναφέρει ότι τα *χωρία* τους είναι δίπλα σε ποταμούς, κοντά το ένα με το άλλο και με εύκολη διαφυγή σε δασώδη χώρο χάρη στις πολλαπλές τους εξόδους.⁴³⁵ Οι αναφορές στα *χωρία* είναι αρκετές και με επιμέρους διακρίσεις (πρώτα, μεσαία ή μεγάλα).⁴³⁶

Η ιδιαίτερη αξία ωστόσο του *Στρατηγικού*, και σε συνάρτηση με τα αρχαιολογικά δεδομένα, είναι ότι παρέχει ενδεικτικές πληροφορίες για την έκταση και τον πληθυσμό μίας σλαβικής ομάδας *χωρίων* μέσα από τις οδηγίες για την επίθεση σε αυτές. Στη μία περίπτωση, η επιχείρηση αφορά σε ταυτόχρονη κίνηση του στρατηγού και του υποστράτηγου από δύο διαφορετικές κατευθύνσεις. Το τμήμα (*μέρος*) του υποστράτηγου, χωρίς εφοδιοπομπή, πρέπει να ξεκινήσει την επιχείρησή του σε απόσταση δεκαπέντε ή είκοσι μιλίων από την αρχή των *χωρίων* και,

433 Sedov 1978:166. Prikhodniuk 1998:21-22' του ιδίου 2001:53-54. Curta 2001:323-324, ο οποίος θεωρεί πιθανό ότι το *χωρίον* αποτελούσε ένα σύνολο εγκαταστάσεων. *Davni Slov'iani*: 208.

434 Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 24: 358: *οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικίσεως ἕκαστοι χῶρον*' στο ίδιο VII, 14. 29-30: 358: *Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλου, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκηνημένοι τὴν χῶραν οἰκοῦσι. διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι* *Ἰορδάνης, Getica*, V 35: 63: *Sclaveni ... hi paludes silvasque pro civitatibus habent*. Dolinescu-Ferche 1979:172. Curta 2001:38, σύμφωνα με τον οποίο αφενός οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τη λέξη *καλύβες* για τις στρατιωτικές σκηνές και για τα στρατόπεδα των Μαυρούσιων και αφετέρου η χρήση της συγκεκριμένης λέξης εδώ, δεδομένου ότι οι σλαβικές κατοικίες απείχαν μεταξύ τους, προδίδει την επίδραση της στρατιωτικής ορολογίας στον Προκόπιο. *Živković* 2007:33.

435 Μαυρικός, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 372, 23-24: *Ἐν ὕλαις δὲ καὶ ποταμοῖς καὶ τέλμασι καὶ λίμναις δυσβάτοις οἰκοῦντα καὶ πολυσχιδεῖς τὰς διεξόδους τῶν οἰκίσεων ποιοῦμενα*' στο ίδιο: 382, 165-172: *Τῶν γὰρ χωρίων τῶν Σκλάβων καὶ Ἀντῶν κατὰ τοὺς ποταμούς ἐφεξῆς διακειμένων καὶ συνημμένων ἀλλήλοις, ὥστε μὴδὲ διάλειμμα εἶναι μεταξὺ αὐτῶν ἄξιον λόγου ὕλης τε ἢ παλουδίων ἢ καλαμῶνων ἐγγιζόντων αὐτοῖς, ὡς ἐπίπαν συμβαίνει ἐν ταῖς κατ' αὐτῶν γινομέναις ἐφόδοις, ἅμα τοῦ τῷ πρώτῳ αὐτῶν χωρίῳ ἐπιστῆναι κάκεισε ἐνασχολεῖσθαι τὸν πάντα στρατὸν, τὰ λοιπὰ ὡς γειτονεύοντα καὶ ἐγγὺς τὰς ὕλας ἔχοντα, αἰσθανόμενα τῆς τοιαύτης κινήσεως, ἐκ τοῦ πλησίον μὲν εὐκόλως φυγαδεύουσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῖς. Braichevs'kii 1953/2:30. Sedov 1978:166. Dolinescu-Ferche 1979:172, σύμφωνα με την οποία ο Μαυρικός αναφέρεται σε μικτές εγκαταστάσεις Σλάβων με τοπικούς πληθυσμούς. Baran 1997:156. Prikhodniuk 2001:54. *Živković* 2007:33.*

436 Μαυρικός, *Στρατηγικόν*, XI, 4: 384, 186-190: *καὶ ἐγγίζοντα τοῖς χωρίοις, ... διὰ τῆς ἐτέρας ἀρχῆς τῶν χωρίων... τὰ ἐν μέσῳ χωρία, ...* στο ίδιο 384, 194-200: *τὴν εἰσβολὴν κατὰ τῶν χωρίων, ... καὶ ὅταν τῷ πρώτῳ χωρίῳ ἐπιστῆ...* στο ίδιο 384-386, 202-206: *Καλὸν δὲ ἐστὶν ἐν τοῖς πρώτοις χωρίοις μὴ πολλὰ βάνδα ἀφορίζεσθαι, κἂν εἰ μεγάλα συμβαίνει τὰ χωρία εἶναι. ... ὁμοίως καὶ εἰς τὰ λοιπὰ χωρία ἐφεξῆς τοῦτο ποιεῖν, ...*

αφού φθάσει εκεί, να επιτεθεί κινούμενο προς το τμήμα του στρατηγού. Καθώς οι δυνάμεις του τελευταίου συγκλίνουν από την αντίθετη κατεύθυνση, έχοντας πιθανότατα αφετηρία ίσης απόστασης από τα *χωρία*, ο στρατηγός και ο υποστράτηγος θα πρέπει να συναντηθούν στα *έν μέσω χωρία* και να στρατοπεδεύσουν εκεί το απόγευμα (*έφ' έσπέραν*).⁴³⁷ Τα δεδομένα των αποστάσεων, της επιμελητείας και των τακτικών κινήσεων δείχνουν ότι επρόκειτο για μικρής κλίμακας επιχειρήσεις που θα ολοκληρώνονταν εντός της ίδιας ημέρας.

Αντίστοιχη εικόνα προκύπτει και από τις πληροφορίες γύρω από τη στρατιωτική δύναμη που επιτίθεται. Εάν η επιχείρηση γίνει μόνο από τη μία πλευρά, ο υποστράτηγος, που καθοδηγεί *δίμοιρον* (δύο μοίρες με δύο έως τρεις χιλιάδες άνδρες έκαστη), δίχως εφοδιοπομπή, όταν φθάσει στον πρώτο οικισμό θα πρέπει να διαθέσει ένα ή δύο *βάνδα* (ένα ή δύο τάγματα, τετρακόσιους ή οκτακόσιους άνδρες), το ένα για να επιχειρεί και το άλλο για να επιτηρεί. Συνίσταται επίσης να μην παραμένουν πολλά *βάνδα* στους πρώτους οικισμούς, ακόμη και αν αυτοί είναι μεγάλοι, και αυτή η διαδικασία να συνεχίζεται και στους υπόλοιπους. Τέλος, η συνολική δύναμη που θα βρίσκεται κοντά στον υποστράτηγο για να καλύπτει ως σκοπός (*σκούλκα και ασφάλεια*) την επιχείρηση θα είναι τρία ή τέσσερα *βάνδα* (έως χίλιοι άνδρες). Και σε αυτή την περίπτωση, ο στρατηγός, ο οποίος ακολουθεί σε απόσταση δεκαπέντε ή είκοσι μιλίων, θα στρατοπεδεύσει με τους υπόλοιπους *κατά την αὐτήν ημέραν*.⁴³⁸

Στα κοιμητήρια του Πένκοβκα, τα οποία δεν είναι ορατά και διακριτά στον χώρο, κύριο ταφικό έθιμο ήταν η αποτέφρωση. Σε αυτά έχουν εντοπιστεί τεφροδόχες υδρίες και κατάλοιπα οστών σε ωοειδείς ή στρογγυλούς λάκκους με διάμετρο 30 έως 60 και βάθος 40 έως 70 εκατοστά. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης διάφορα αντικείμενα, όπως αγγεία, κοσμήματα, μαχαίρια κ.ά. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μεμονωμένες ταφές και τα κοιμητήρια βρίσκονταν σε απόσταση από μισό έως ένα χιλιόμετρο από την εγκατάσταση.⁴³⁹ Ένα από τα σημαντικότερα κοιμητήρια του πολιτισμού ήλθε στο φως στη Velikaia Andrusovka/Velika Andrusivka (περιοχή του Tiasmin), όπου εντοπίστηκαν 43 απο-

437 Στο ίδιο 384, 180-193.

438 Στο ίδιο 384-386, 194-220. Curta 2001:323.

439 Prikhodniuk 1998:28-30' του ίδιου 2001:56. *Davni Slov'iani*:210.

τεφρώσεις, με ή χωρίς υδρίες. Στις τελευταίες απαντούν μόνο ορισμένα θραύσματα κεραμεικής μαζί με τα οστά, ενώ οι υδρίες περιελάμβαναν σιδερένια μαχαίρια, γυάλινα αντικείμενα κ.ά.⁴⁴⁰ Στον Πένκοβκα επίσης παρατηρείται και ο ενταφιασμός, έθιμο που δεν απαντά στον Κόρτσακ-Πράγας ή τον Κολότσιν και αποδίδεται σε νομαδικές επιδράσεις. Τρεις τέτοιες ταφές εντοπίστηκαν στο χωριό Alekseyevka/ Oleksiyivka (περιοχή του Δνειπεροπετρόβσκ) και άλλες τρεις στη Μολδαβία, δύο στο Seliște και μία στο Dănceni.⁴⁴¹ Ορισμένοι ερευνητές ωστόσο δεν περιορίζονται στο ζήτημα των επιδράσεων και θεωρούν ότι στον Πένκοβκα υπήρχαν δύο διαφορετικά ταφικά έθιμα, παρά το γεγονός ότι ο ενταφιασμός δεν ήταν διαδεδομένος.⁴⁴²

Αναφορικά με τις λιτής μορφολόγησης κατοικίες των πρώιμων Σλάβων, έως το 1998⁴⁴³ είχαν έλθει στο φως 125 ημιυπόγειες κατοικίες του πολιτισμού Πένκοβκα. Οι 10 από αυτές χρονολογούνται στην πρώτη φάση, 39 στη δεύτερη και 76 στην τρίτη. Οι κατοικίες της πρώτης φάσης με ακανόνιστη μορφή απαντούν μόνο στην ανατολική όχθη του Δνειπερου (εγκαταστάσεις Roishche και Progress), ενώ της δεύτερης και της τρίτης σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα. Οι ημιυπόγειες κατοικίες απείχαν μεταξύ τους από 15 έως 50 μέτρα. Στην εξέλιξή τους παρατηρούνται διαφοροποιήσεις ως προς το βάθος, το μέγεθος ή άλλα χαρακτηριστικά, όπως η ανοικτή εστία και ο φούρνος από λιθοδομή. Ο κύριος τύπος κατοικίας του Πένκοβκα ήταν η τετράγωνη ημιυπόγεια με εμβαδόν 10 έως 20 τ.μ., ενώ μικρότερος αριθμός τους είχε εμβαδόν κάτω από 10 ή πάνω από 20 τ.μ. Το βάθος τους ήταν από 50 έως 180 εκατοστά. Εξωτερικά υπήρχαν λάκκοι, ενώ ο φούρνος βρισκόταν συνήθως σε γωνία απέναντι από την είσοδο. Στις μισές από τις κατοικίες του πρώιμου Πένκοβκα στην ανατολική όχθη του Δνειπερου απουσιάζουν ίχνη θέρμανσης, με τις υπόλοιπες να έχουν εστία ανοικτού τύπου, διαμορφωμένη από πήλινα ή λίθινα στοιχεία.

Κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση, υπό την επίδραση του πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας (πιθανή μετακίνηση πληθυσμών από τον Άνω Δνειπε-

440 Prikhodniuk 1998:29-30. *Curta* 2008:151-153.

441 Prikhodniuk 1997:143 του ιδίου 1998:17-18, 30, 66-68. *Szmoniewski* 2010:74.

442 Βλ. Prikhodniuk 1998:33.

443 Τα αριθμητικά δεδομένα προέρχονται από τη μελέτη του Prikhodniuk 1998. Σε μεταγενέστερη εργασία του (2001:55) ο ίδιος ερευνητής σημειώνει τον εντοπισμό 150 ημιυπόγειων κατοικιών στον πολιτισμό Πένκοβκα, δίχως να εισέρχεται σε περισσότερες λεπτομέρειες. Βλ. επίσης *Davni Slov'iani*: 209 (αναφέρονται 160 ημιυπόγειες κατοικίες).

ρο), τις εστίες αντικατέστησαν σταδιακά φούρνοι από λιθοδομή σε όλη την έκταση του Πένκοβκα (περ. 70% στην τρίτη φάση, με 100% μεταξύ Δνείπερου και Δνείστερου). Ωστόσο και κατά τη δεύτερη φάση το 23% των κατοικιών δεν φέρει ίχνη θέρμανσης. Οι περισσότεροι φούρνοι από λιθοδομή του Πένκοβκα, όπως και στον Κόρτσακ-Πράγας, ήταν τετράγωνοι με εμβαδόν έως 1,5 τ.μ. και ύψος 60 με 70 εκατοστά. Ο καπνός διέφευγε πιθανόν μέσα από χαραμάδες στους λίθους ή από το άνοιγμα του φούρνου, πλάτους 30 με 40 εκατοστών. Κατ' εξαίρεση απαντούν και λίγοι φούρνοι τετράγωνου ή ωσειδούς σχήματος από πλινθοδομή. Κατά την πρώτη και δεύτερη φάση του Πένκοβκα παρατηρείται στο κέντρο αρκετών ημιυπόγειων ένας μικρός λάκκος με διάμετρο 20-30 και βάθος έως 50 εκατοστά, που πιθανόν αποτελούσε τη βάση ενός κεντρικού υποστυλώματος για τη δίρριχτη στέγη. Άλλοι λάκκοι επίσης χρησίμευαν για τα υποστηρίγματα των ξύλινων κορμών που συγκροτούσαν τις πλευρές της ημιυπόγειας κατοικίας.⁴⁴⁴

Μία ξεχωριστή ομάδα ευρημάτων του Πένκοβκα διακρίνεται στις περιοχές του Nadporozh'e (πρόκειται για την περιοχή του Κάτω Δνείπερου και των Καταρρακτών) και του Κάτω Όρελ, στα νότια όρια του πολιτισμού. Σε αυτές τις περιοχές απαντούν κυρίως ορθογώνιες ημιυπόγειες, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό των κατοικιών έχει ανοικτή εστία ή είναι δίχως θέρμανση. Κατά την τρίτη φάση του Πένκοβκα παρατηρείται εκεί ένας ιδιαίτερος τύπος κατοικίας (ημιυπόγεια κυκλικού σχήματος που μοιάζει με γιούρτα), ο οποίος οφείλεται προφανώς στις επιδράσεις της γειτονικής στέπας ή, κατά την άποψη του Sedov, σε αφομοίωση βουλγαρικών και αλανικών πληθυσμών στον χώρο των Αντών. Αυτές οι ημιυπόγειες κατοικίες είχαν είτε ωσειδές (Osiponka) είτε στρογγυλό σχήμα (Chernetchina, Bogatoe), βάθος από 40 εκ. έως 1,6 μ. και στην περιμέτρο τους υπήρχαν λάκκοι για τη στήριξη της κατασκευής. Στις παραπάνω απαντά κεραμική τύπου Πένκοβκα, ενώ σε εκείνη της Chernetchina και σιδερένια βέλη με αιχμή ρομβοειδούς σχήματος.

Σε νομαδικές επιδράσεις επίσης αποδίδεται αφενός η ορθογώνια, με στρογγυλεμένες γωνίες, ημιυπόγεια κατοικία στο Budishche/Budyshche, στην περιοχή του Cherkasy της Ουκρανίας, (6x4,2 μ. και

444 Sedov 1978:166. Godłowski 1983:270-271. Prikhodniuk 1998:24-25, 40-42, 63, 68. Barford 2001:63. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155. Szmoniewski 2010:71-72. *Davni Slov'iani*:208-209.

βάθος 80-90 εκ.), με ωοειδή εστία από λιθοδομή στο κέντρο της (διαμέτρου 1,6 μ.), και αφετέρου ορισμένες κατασκευές με λίθινα θεμέλια στην επιφάνεια του εδάφους, όπως π.χ. δύο ορθογώνιες κατοικίες κοντά στο χωριό Μαιοτκα στο Nadporozh'e/Nadporizhzhia. Παρόμοιες απαντούν κατ'εξάιρεση και εκτός του αναφερόμενου γεωγραφικού χώρου, όπως στις εγκαταστάσεις της Stetsonka στον Tiasmin (ωοειδής κατοικία με περιμετρικό φρέαρ) και του Lugi I. Ορισμένα στοιχεία της στέπας επίσης διακρίνονται και στις τυπικές τετράγωνες ημιυπόγειες του Πένκοβκα, όπως η δημιουργία περίφραξης και η χρήση πασσάλων για την ενίσχυση των πλευρών. Οι ημιυπόγειες σε σχήμα γιούρτας και οι ορθογώνιες οικίες με λίθινα θεμέλια συναποτελούν το 30% των κατοικιών στο Nadporozh'e/Nadporizhzhia και τον Κάτω Όρελ.⁴⁴⁵

Εκτός από τις κατοικίες, στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα εντοπίστηκαν και ποικίλες άλλες ημιυπόγειες κατασκευές και λάκκοι για οικιακή χρήση, που βρίσκονταν κοντά στην κατοικία. Αυτές οι κατασκευές, οι οποίες χρησίμευαν για την αποθήκευση του σιταριού ή ως εργαστήρια παραγωγής, ήταν τετράγωνες με εμβαδόν από 5 ως 30 τ.μ. Οι στρογγυλοί ή ωοειδείς οικιακοί λάκκοι, στους οποίους φυλάσσονταν οι προμήθειες, είχαν βάθος από 40 εκατοστά έως 1,8 μ., και διάμετρο από μισό έως 2 μ. Απαντούν επίσης εστίες ή φούρνοι και εκτός της οικίας, τους οποίους χρησιμοποιούσαν για την προετοιμασία του φαγητού κατά τους θερινούς μήνες.⁴⁴⁶

Οι εγκαταστάσεις του Πένκοβκα δεν έφεραν οχυρώσεις, με εξαίρεση εκείνες στο Budishche και στο Selište στη Μολδαβία. Η πρώτη έφερε ανάχωμα και τάφρο, ενώ η δεύτερη διπλό ξύλινο τείχος και τάφρο. Ο οχυρωμένος οικισμός του Selište περιελάμβανε δεκαέξι ημιυπόγειες κατοικίες, τρεις κλίβανους (πιθανόν εργαστήρια τεχνιτών), ογδόντα έναν

445 Sedov 1978:166, 168. Prihodniuk 1997:143' του ιδίου 1998:25-27, 63, 65-68. *Curta* 2008:167. *Szmoniewski* 2010:72. *Davni Slov'iani*: 209.

446 Sedov 1978:166. Prihodniuk 1998:27-28. *Davni Slov'iani*:209-210. Την αποθήκευση ή απόκρυψη των αναγκαίων αγαθών στους πρώιμους Σλάβους αναφέρει και ο Μαυρίκιος στο *Στρατηγικόν* (XI, 4: 372, 24-27): *διὰ τὰς ὡς εἰκὸς συμβαινούσας αὐτῶ περιστάσεις, τὰ ἀναγκαῖα τῶν πραγμάτων αὐτῶν ἐν ἀποκρύφῳ χωνύουσιν, οὐδὲν περιττὸν ἐν φανερῷ κεκτημένα*. Για τη μεταλλοτεχνία στους πρώιμους σλαβικούς πολιτισμούς, η οποία αναπτύχθηκε από τα τέλη του βου αιώνα, και τις τεχνικές της βλ. επίσης *Szmoniewski* 2005:110-113.

οικιακούς λάκκους, έξι καύσεις και δύο ταφές.⁴⁴⁷ Καθώς το Selište, ήταν ένας οχυρωμένος οικισμός με μόνιμη εγκατάσταση, δεν φαίνεται αβάσιμη η υπόθεση να υπήρχε εκεί ένα κέντρο εξουσίας.⁴⁴⁸ Σε μία τέτοια περίπτωση το Selište θα μπορούσε να συσχετιστεί με τους Δυτικούς Άντες, οι οποίοι, όπως είδαμε, εντάχθηκαν στο βυζαντινό σύστημα συμμαχιών στον Κάτω Δούναβη.

Στον χώρο του Πένκοβκα απαντά και η οχυρή θέση του Παστίρσκ, η οποία εντοπίστηκε σε λόφο κοντά στον ομώνυμο οικισμό στην περιοχή του Cherkasy (δυτικά του Μέσου Δνείπερου, στα όρια στέπας και δάσους-στέπας). Παρότι ο πολιτισμικός του χαρακτήρας είναι αμφιλεγόμενος (Πένκοβκα ή νομαδικός), δεν αμφισβητείται η χρονολόγησή του στον πρώιμο Μεσαίωνα, αν και αποτελούσε παλαιότερη οχυρή θέση. Τυπολογικά το Παστίρσκ διαφέρει από άλλα γνωστά οχυρά στον χώρο της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Szeligi, το Hački, το Zimno κ.ά.) καθώς η μεγάλη του έκταση, περίπου 25 εκτάρια, και τα σχετικά ευρήματα δικαιολογούν την υπόθεση ότι μέσα σε αυτό ζούσε και πληθυσμός. Στο Παστίρσκ διασώζεται τμήμα των οχυρώσεων, ύψους 2-3 μέτρων, καθώς και η τάφος του. Στην κορυφή των οχυρώσεων, οι οποίες δεν ήταν λίθινες, οι ανασκαφές έφεραν στο φως δύο σειρές από κατάλοιπα υποστηλωμάτων, τα οποία θεωρήθηκαν ως βάση μίας αμυντικής κατασκευής από δύο ξύλινους φράχτες, ενισχυμένους με πηλό. Ένα υδάτινο ρεύμα διαχώριζε την οχύρωση αυτή σε δύο άνισα τμήματα.⁴⁴⁹

Εντός του οχυρού εντοπίστηκαν γύρω στις πενήντα υμιπόγειες κατοικίες, άλλες με εστία και άλλες με φούρνο από λιθοδομή ή πλινθοδομή. Περισσότερο από άλλα σύγχρονά του οχυρά στην Ουκρανία, την Πολωνία ή τη Λευκορωσία, το Παστίρσκ παρέχει μαρτυρίες για βιοτεχνικές δραστηριότητες, καθώς περιελάμβανε σιδηρουργείο με υψικάμινους, ενώ στα ευρήματα συγκαταλέγονται και πολλά εργαλεία για την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων. Ένας μεγάλος αριθμός κοσμημάτων (ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες περόνες, ενώτια με αστερόσχημα εξαρτήματα, πόρπες ζωνών κ.ά), μαρτυρούν τοπική παραγωγή εξαρτημάτων ένδυσης και ταυτόχρονα ποικίλες πολιτισμικές

447 Prikhodniuk 1998:22-24' του ίδιου 2001:54-55. Szmoniewski 2010:74, ο οποίος αμφισβητεί τη στρατιωτική λειτουργία του παλαιού σκυθικού οχυρού Selište κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα.

448 Kazanski 1995-1996:209. Curta 1999a:25.

449 Bálint 1989:119-120. Szmoniewski 2008:103-104' του ίδιου 2010:74-75.

επιδράσεις. Ως τύπου Παστίρσκ επίσης ονομάζεται η τροχήλατη κεραμική που κατασκευαζόταν στο οχυρό ή άλλες εγκαταστάσεις του Πένκοβκα και συνδέεται από τον Sedov με την ανάπτυξη της εμπορικής δραστηριότητας, αλλά και την εγκατάσταση νομαδικών πληθυσμών στις περιοχές των Αντών. Σύμφωνα με τον Prikhodniuk, τα αγγεία τύπου Παστίρσκ και Kantserska/Kantsirka συγκαταλέγονται στα τελευταία δείγματα του πολιτισμού Πένκοβκα. Αξιοσημείωτα είναι και τα χάλκινα ενώτια τύπου Παστίρσκ στο Semenki/Semenky, το Gáivoron και το Zadonetskoe/Zadonets'ke (βλ. παρακάτω). Επίσης, σε αυτή την τελευταία περίοδο του Πένκοβκα παρατηρείται στον Μέσο Δνείπερο σημαντική αύξηση των κοσμημάτων από χρωματιστά και ευγενή μέταλλα.⁴⁵⁰

Εκτός από κέντρο παραγωγής για μία μεγάλη περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης, το Παστίρσκ ήταν ίσως και η έδρα κάποιου τοπικού ηγεμόνα, όπως προκύπτει από τα κατάλοιπα μίας κατασκευής στο οχυρό, που πιθανόν καταστράφηκε από νομαδική επιδρομή. Αυτή η επιμήκης και ημιπόγεια κατασκευή, με διαστάσεις περίπου 50x3 μέτρων, εντοπίστηκε μαζί με άλλες δύο όμοιές της κατασκευές σε χώρο του Παστίρσκ που περικλειόταν από τρία τείχη. Κοντά στη βορειοδυτική της πλευρά υπήρχαν λάκκοι υποστηριγμάτων, ενώ μεταξύ των λάκκων και του οικοδομήματος εντοπίστηκαν θραύσματα αγγείων που έφεραν ίχνη κεχριού, δημητριακών και οσπρίων. Ακόμη, τρεις σκελετοί με σπασμένα κρανία, που ανήκαν σε άνδρα, γυναίκα και παιδί, ήλθαν στο φως από τα ερείπια του οικοδομήματος. Για τη λειτουργία του συγκεκριμένου χώρου με την τριπλή οχύρωση, εκτός από την υπόθεση ότι επρόκειτο για την έδρα κάποιου ηγεμόνα, εικάζεται και ότι αποτελούσε ένα θρησκευτικό κέντρο. Επίσης, μία σειρά ερωτημάτων που τίθενται για το οχυρό αφορούν στην παραγωγική του δραστηριότητα και στις αγορές στις οποίες αυτή κατευθυνόταν.⁴⁵¹

Υποθέσεις επίσης έχουν διατυπωθεί και για τη λειτουργία που είχε το οχυρό του Παστίρσκ ως πολιτικό κέντρο, όπως ότι οι εκεί διαμένοντες ηγεμόνες (άρχοντες των Αντών) θα σχετίζονταν με τον ισχυρό

450 Sedov 1978:169-170. Bálint 1989:120. Braichevs'kii 1991/2:125. Prikhodniuk 1998:35, 39, 43, 75' του ίδιου 2001:48. Βλ. επίσης παρακάτω, Μεταλλοτεχνία. Szmoniewski 2008:104-105' του ίδιου 2010:75-76.

451 Szmoniewski 2008:105-106' του ίδιου 2010:76.

Μεζάμηρο στον Μένανδρο Προτήκτορα.⁴⁵² Επίσης, σύμφωνα με τον Μ. Artamonov, ο οποίος θεωρεί τα ευρήματα του Παστίρσκ, την κεραμεική Πένκοβκα και μία σειρά θησαυρών ως στοιχεία του *πολιτισμού Μαρτίνοβκα*, το οχυρό στον λόφο του Παστίρσκ ήταν το διοικητικό κέντρο των εποχιακών νομαδικών εγκαταστάσεων και κατ'επέκταση του πληθυσμού που δημιούργησε αυτόν τον πολιτισμό.⁴⁵³

Δ. Κεραμεική και Μεταλλοτεχνία

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της κεραμεικής του Πένκοβκα είναι τα χειροποίητα αμφικωνικά και στρογγυλά αγγεία, τα οποία τον διακρίνουν από τη χειροποίητη κεραμεική των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Κολότσιν. Η κεραμεική του Πένκοβκα είναι κατά κανόνα ακόσμητη, με εξαίρεση τη δεύτερη φάση του πολιτισμού, όπου στο άνω τμήμα των μεγαλύτερων αγγείων εντοπίζονται διακοσμητικά θέματα (μικροί κώνοι, ημισέληνοι, τρίγωνα κ.ά.). Κατά την εξέλιξη του Πένκοβκα μειώνεται ο αριθμός των αμφικωνικών αγγείων (πρώτη φάση 39%, δεύτερη 36,2% και τρίτη 31,6%) και αυξάνεται εκείνος των στρογγυλών (36,4% στην πρώτη, 36,8% στη δεύτερη και 45% στην τρίτη φάση).⁴⁵⁴ Στις εγκαταστάσεις που σχετίζονται με την πρώτη και δεύτερη φάση του Πένκοβκα έχουν εντοπιστεί και θραύσματα κεραμεικής του πολιτισμού Τσέρνιαχοβ.⁴⁵⁵ Στον Πένκοβκα επίσης απαντούν ευρήματα κεραμεικής, όπως χύτρες, μεγάλα δοχεία, γαβάθες, δίσκοι και τηγάνια. Τα αντικείμενα έχουν τραχειά ή ελαφρώς λεία επιφάνεια και στη σύνθεση του πηλού τους εμπεριέχουν προσμίξεις (άμμος, χαλίκι ή πυρίμαχος άργιλος). Ειδικότερα, τα αγγεία κατατάσσονται τυπολογικά ως εξής:

Πρώτος τύπος: περιλαμβάνει τα αμφικωνικά αγγεία που χρησιμοποιούνταν για την προετοιμασία του φαγητού και απαντούν σε όλες τις εγκαταστάσεις του πολιτισμού. Η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους παρατηρείται στην ανατολική όχθη του Δνείπερου και η μικρότερη μεταξύ Δνείστερου και

452 Βλ. *Szmoniewski 2008:106' του ιδίου 2010:76.*

453 Artamonov 1974/1:249' του ιδίου 1990/3: 274. Βλ. επίσης *Szmoniewski 2010:58.*

454 Sedov 1978:169. Prikhodniuk 1998:12-13, 24, 42, 45, 61, 75' του ιδίου 2001:57-58. Barford 2001:63. Terpilovskii 2004:130. Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155. *Szmoniewski 2010:73. Davni Slov'iani:210-211.*

455 Prikhodniuk 1998:24, 43-45' του ιδίου 2001:58.

Δνείπερου (περ. 40% και 26% αντίστοιχα, επί του συνόλου των κεραμικών ευρημάτων). Τα συμμετρικά αμφικωνικά αγγεία έχουν ύψος 18-32 εκ. και διάμετρο από 12-23 εκ., διάμετρο του χείλους σχεδόν ίση με της βάσης και είναι διευρυμένα στο μέσον του σώματος. Ως παραλλαγή τους εμφανίζονται λιγότερο συμμετρικά αγγεία με ύψος 16-30 και διάμετρο 14-24 εκ., με διάμετρο χείλους μεγαλύτερη από εκείνη της βάσης.⁴⁵⁶

Δεύτερος τύπος: τον αποτελούν χαμηλού ύψους και με στρογγυλό σώμα αγγεία για την προετοιμασία του φαγητού, με αρκετά ευρύ το μεσαίο τμήμα του σώματος. Το ύψος τους κυμαίνεται από 18 έως 26 και η διάμετρος από 14 έως 23 εκ. Αυτά τα αγγεία έχουν έξω νεύον χείλος με διάμετρο λίγο μεγαλύτερη από αυτή της βάσης. Ο τύπος απαντά μεταξύ του Δνείπερου και του Κάτω Δούναβη και το μεγαλύτερο ποσοστό του καταγράφεται στην περιοχή του Nadrogozh 'e και του Κάτω Όρελ (47,5%).⁴⁵⁷

Τρίτος τύπος: απαντά σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα, σε ποσοστό 8-9%, και περιλαμβάνει συμμετρικά αγγεία με ύψος από 20 έως 30 εκ. και στρογγυλό το μεσαίο τμήμα του σώματος, που έχει διάμετρο 14-22 εκ. Τα αγγεία αυτού του τύπου έχουν έξω νεύον χείλος, η διάμετρος του οποίου είναι λίγο μεγαλύτερη ή ίση με της βάσης.⁴⁵⁸

Τέταρτος τύπος: σε αυτόν ανήκουν τα αγγεία σε σχήμα τουλίπας (τυπικά στον πολιτισμό του Κολότσιν) με ύψος 16-20 και διάμετρο 12-15 εκ. Έχουν ελαφρώς έξω νεύον χείλος, η διάμετρος του οποίου είναι μεγαλύτερη από της βάσης. Τα συγκεκριμένα αγγεία απαντούν κυρίως ανατολικά του Δνείπερου και σποραδικά στον Μέσο Δνείπερο και τον νότιο Μπουγκ.⁴⁵⁹

Πέμπτος τύπος: περιλαμβάνει αγγεία τύπου Κόρτσακ-Πράγας, με συμμετρικές αναλογίες και ύψος 15 με 33 εκ. Έχουν μικρούς ώμους, έξω νεύον χείλος, στενό το κάτω τμήμα τους και ευρύ, με διάμετρο από 12 έως 24 εκ., το άνω τρίτο του σώματος. Στον χώρο του Πένκοβκα απαντούν μεταξύ Δνείπερου και Προύθου κατά τη δεύτερη και τρίτη φάση του πολιτισμού.⁴⁶⁰

456 Prikhodniuk 1998:33-34, 65 (εικ. 21, όπου οι διάφοροι τύποι και η ομαδοποίησή τους). *Davni Slov'iani*:211.

457 Prikhodniuk 1998:34, 67.

458 Στο ίδιο:34.

459 Sedov 1978:169. Prikhodniuk 1998:34, 61-64, 68. Για τα αγγεία του Κολότσιν βλ. Goehrke 1992:17.

460 Prikhodniuk 1998:34, 43, 63-64, 68. *Davni Slov'iani*:211.

Έκτος τύπος: περιλαμβάνει αγγεία σε σχήμα δοχείου, ύψους 20 με 22 εκ., διάμετρο σώματος 14 με 15 εκ., μικρούς ώμους, έξω νεύον χείλος και ευρύ το κάτω τμήμα. Αυτός ο τύπος απαντά μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου και είναι συνήθης στον πολιτισμό Irotesti-Cindești-Ciurel, ο οποίος, όπως θα δούμε, εμφανίζεται στη Ρουμανία και τη Μολδαβία.⁴⁶¹

Έβδομος τύπος: σε αυτόν ανήκουν ποικίλα αγγεία από τα πρώιμα σύνολα του Πένκοβκα. Έχουν ύψος από 15 έως 28 και διάμετρο από 17 έως 20 εκ., με ευρύ το επάνω και στενό το κάτω τμήμα του σώματος, καθώς και ακατέργαστο έσω νεύον χείλος. Σε αυτόν συγκαταλέγονται επίσης ορισμένα πολύ πρώιμα αγγεία από το Roishche και το Bogorodichnoe με αρκετά ευρύ το επάνω μέρος του σώματος, στα οποία αποθηκείονταν σιτηρά.⁴⁶²

Όγδοος τύπος: αφορά στις γαβάθες ποικίλων σχημάτων (αμφικωνικές ή κυλινδρόσχημες, με ακατέργαστο ή έξω νεύον χείλος) με ύψος από 5 έως 10 και διάμετρο από 10 έως 16 εκ., οι οποίες απαντούν σε όλη τη γεωγραφική έκταση του Πένκοβκα.⁴⁶³

Ένατος τύπος: περιλαμβάνει μικρά αγγεία με ύψος από 9 έως 12 και διάμετρο 8 με 11 εκ., που απαντούν επίσης σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα.⁴⁶⁴

Στα κεραμικά ευρήματα του Πένκοβκα συγκαταλέγονται ακόμη δίσκοι και τηγάνια με διάμετρο 14 με 26 εκ., αντικείμενα που θεωρούνται από τα καλύτερα δείγματα του σλαβικού πολιτισμού μετά το έτος 500.⁴⁶⁵ Απαντούν επίσης διάφορα πήλινα αντικείμενα, όπως πάσσαλοι, κουτάλες μήκους 6-9 εκ. για το λειωμένο μέταλλο και μικρά στρογγυλά χωνευτήρια για την τήξη των μπρούτζινων αντικειμένων. Τα χωνευτήρια και οι κουτάλες κατασκευάζονταν από πυρίμαχο άργιλο με πρόσμειξη άμμου.⁴⁶⁶ Τέλος, στον πολιτισμό Πένκοβκα εντοπίστηκαν αντικείμενα από λίθο (μυλόπετρες με διάμετρο 30-50 και πάχος 7-15 εκ., ακονόπετρες και μήτρες για το χυτό μέταλλο, αντικείμενα από οστό (βελόνες μήκους 6-8 εκ. και κτένια), καθώς και χάντρες από ύαλο, χαλκηδόνιο, σάρδιο και ήλεκτρο.⁴⁶⁷

461 Prikhodniuk 1998:34

462 Στο ίδιο:34.

463 Στο ίδιο:34-35.

464 Στο ίδιο:35.

465 Στο ίδιο:35.

466 Στο ίδιο:35-36.

467 Στο ίδιο:30, 36.

Τα αγγεία του Πένκοβκα μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις, ποσοτικά άνισες μεταξύ τους, ομάδες. Στην πρώτη εντάσσονται οι περισσότεροι παραδοσιακοί τύποι (οι τρεις πρώτοι) που απαντούν σε όλο τον χώρο του Πένκοβκα και η απαρχή τους ανάγεται σε πολιτισμούς μεταξύ του 1ου και 5ου αιώνα στην περιοχή του Μέσου Δνείπερου. Στη δεύτερη ομάδα (τέταρτος έως έκτος) κατατάσσονται αυτοί που απαντούν σε περιορισμένη έκταση και αριθμό και οφείλονται σε επιδράσεις άλλων πολιτισμών, σύγχρονων του Πένκοβκα. Τέλος, η τρίτη ομάδα (έβδομος έως ένατος) σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με ευρήματα που ανάγονται στον πολιτισμό του Τσέρνιαχοβ (όπως η γκρίζα κεραμεική με μικρές προσμίξεις) και απαντούν στην πρώτη και δεύτερη φάση του Πένκοβκα.⁴⁶⁸

Στην κεραμεική επίσης, ανιχνεύονται και επιδράσεις των νομάδων στις νότιες παρυφές του Πένκοβκα με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα χειροποίητα αμφικωνικά και στρογγυλά αγγεία στο Nadporozh'ε και τον Κάτω Όρελ. Τα αγγεία αυτά παρουσιάζουν υψηλό ποσοστό οργανικών προσμίξεων και πυρίμαχου άργιλου ή χαλικιών, ενώ φέρουν εγχαράξεις στο σώμα και αυλακώσεις στο χείλος. Τα στοιχεία αυτά παρατηρούνται στην κεραμεική των λαών της στέπας και είναι πολύ περιορισμένα στον υπόλοιπο χώρο του Πένκοβκα. Σε νομαδική προέλευση αποδίδονται ακόμη και ορισμένα ευρήματα τροχήλατης κεραμεικής.⁴⁶⁹

Τα ευρήματα του πολιτισμού Πένκοβκα περιλαμβάνουν και μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων που σχετίζονται κυρίως με τη διακόσμηση. Μεταξύ άλλων, απαντούν περόνες και σπειροειδή κρεμαστά αντικείμενα, κατασκευασμένα από λεπτό χάλκινο σύρμα ή τραπεζιόσχημα από λεπτό χάλκινο έλασμα. Έχουν εντοπιστεί επίσης βραχιόλια με ευρεία απόληξη, ενίοτε κοσμημένα με εγχαράξεις, ή με απόληξη σε σχήμα κεφαλής φιδιού, δακτυλίδια, καθρέφτες, επενδύσεις και πόρπες ζώνης κ.ά. Σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης, στον χώρο του Πένκοβκα, και ιδιαίτερα στον Μέσο Δνείπερο, εντοπίστηκαν και πολλά κοσμήματα από χρωματιστά και ευγενή μέταλλα, κυρίως στη διακόσμηση της ζώνης.⁴⁷⁰ Σημαντικά ευρήματα επίσης (στα σύνολα με χυτές περόνες τύπου Δνείπερου), είναι τα ενώτια τύπου Παστίρσκ, όπως

468 Στο ίδιο:35, 43.

469 Prikhodniuk 1997:143' του ίδιου 1998:66-68. [Szmoniewski 2010:73.](#)

470 Sedov 1978:170. Prikhodniuk 1998:30, 38-39, 59 (εικ. 63-76) του ίδιου 2001:48, 58. Barford 2001:63. *Davni Slov'iani*:210.

τα χυτά διάτρητα σε σχήμα άστρου (Semenki, Gaivoron) ή τα έκτυπα σφαιροειδή (Zadonetskoe), τα οποία οφείλονται σε βυζαντινές επιδράσεις. Τα χυτά ενώτια σε σχήμα άστρου εμφανίζονται αρχικά τον 6ο αιώνα στη Σικελία και τον 7ο αιώνα στον Κάτω Δούναβη. Αντίστοιχα ενώτια απαντούν επίσης στον χώρο του αβαρικού χαγανάτου, την Αδριατική και στην Κριμαία.⁴⁷¹ Εκτός των μεμονωμένων ευρημάτων, εντοπίστηκαν επίσης αρκετοί θησαυροί, με γνωστότερο εκείνον της Μαρτίνοβκα (βλ. παρακάτω).

Σημαντικές για τη χρονολόγηση του υλικού του Πένκοβκα είναι και οι περόνες τύπου *Δνείπερου* (ή *αντικού*), στις οποίες το μακρύ παραλληλόγραμμο στέλεχος καταλήγει σε ημικυκλική κεφαλή που φέρει περιμετρικά πέντε κομβιόσχημα εξάρματα (είναι οι περισσότερο διαδεδομένες). Ως προδρομική τους θεωρείται η περόνη της Charajevka/Charajivka (περιοχή του Cherkasy), η οποία χρονολογείται στον 5ο αιώνα και φέρει στην κεφαλή και στο στέλεχος την προερχόμενη από την Κεντρική Ευρώπη διακόσμηση σε σχήμα S. Οι μεγάλες σε μέγεθος περόνες τύπου *Δνείπερου* εμφανίστηκαν αρχικά στον Μέσο *Δνείπερο*, στα τέλη του 7ου αιώνα, και διαδόθηκαν ευρύτερα στον χώρο του Πένκοβκα, ακόμη και στην Κριμαία, όπου δεν απαντούν δείγματα του τελευταίου. Για την εμφάνισή τους επικρατεί η άποψη ότι οφείλεται σε εγκατάσταση τεχνιτών του Παστίρσκ στον Μέσο *Δνείπερο* και ότι ο τύπος *Δνείπερου* αποτελεί μετεξέλιξη των μικρών περονών τύπου *Δούναβη*. Στη διακόσμηση των περονών τύπου *Δνείπερου* απαντούν και πτηνά που παραπέμπουν σε γοθικά πρότυπα.⁴⁷²

Ορισμένες περόνες, με πέντε ή επτά εξάρματα, οι οποίες συνδέθηκαν με τις σλαβικές επιδρομές ή εγκαταστάσεις, είτε θεωρήθηκαν προϊόντα βυζαντινών εργαστηρίων (ή βαρβαρικών με βυζαντινές επιδράσεις ή ακόμη και ευρήματα του γερμανικού πολιτισμικού χώρου) απαντούν και στην Ελλάδα. Μία από αυτές τις χάλκινες περόνες, εξάρτημα γυναικείας ενδυμασίας, εντοπίστηκε στην περιοχή του Ασκληπιείου της Μεσσήνης και εντάσσεται στις περόνες τύπου *Δνείπερου*. Παρόμοια και σε μεγαλύτερο μέγεθος αντικείμενα, τα οποία μπορούν να καταταγούν στις περόνες τύπου *Δνείπερου* ή τύπου *Δούναβη*, εντοπίστηκαν και σε άλλες

471 Prikhodniuk 1998:57-58 (εικ. 63. 8 και 70. 5-6, 10).

472 Corman 1996:171-172. Prikhodniuk 1998:38, 56-57 (εικ. 63. 1-2' 64.6' 65.1' 66.11' 76.11-12).

περιοχές (Σπάρτη, Νέα Αγχίαλος, Φθιώτιδες Θήβες, Δημητριάδα, Δίον και Έδεσσα). Οι περόνες αυτές, που στο σύνολό τους σχεδόν φέρουν απεικόνιση προσωπείου στην απόληξη του σκέλους, χρονολογούνται στον ύστερο 6ο ή, συνηθέστερα, στον 7ο αιώνα.⁴⁷³

Οι χυτές και μικρού μεγέθους χάλκινες περόνες *τύπου Δούναβη*, που απαντούν στον πολιτισμό Πένκοβκα κατά την τρίτη φάση του, έχουν πέντε κομβιόσχημα εξάρματα, ωσειδή κεφαλή, στενό επίμηκες σκέλος, που κοσμεύεται με κεφαλές ζώων ή πτηνών, και απόληξη σε σχήμα αστραγάλου. Αυτές οι περόνες έχουν πολλές αναλογίες στον ευρωπαϊκό χώρο και κατά κανόνα θεωρούνται σλαβικές. Δείγματά τους στον χώρο του Πένκοβκα εντοπίστηκαν μεταξύ άλλων στο Chigirin/Chyhyryn, το Dănceni και το Seliște και σχετίζονται με τα τοπικά εργαστήρια. Το όνομά τους προέρχεται από τις προδρομικές τους περόνες με τρία εξάρματα που εντοπίστηκαν στον Δούναβη και χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 5ου αιώνα. Από αυτές προέρχεται η μεταγενέστερη περόνη με τριγωνική κεφαλή και ευρύ το κάτω τμήμα του σκέλους που εντοπίστηκε στο Teremtsy του Μέσου Δνεϊστερου, ενώ παρόμοια δείγματα προέρχονται από το οχυρό του Παστίρσκ, αλλά και τον βόρειο Καύκασο ή τα νότια Ουράλια κατά τον 5ο-6ο αιώνα.⁴⁷⁴ Άλλες περόνες που εντοπίστηκαν στον χώρο του Πένκοβκα είναι οι λεγόμενες *δουναβικού-βυζαντινού τύπου* (σε σχήμα S με ραμφόσχημη απόληξη)⁴⁷⁵ και εκείνες σε σχήμα τόξου με δύο σκέλη.⁴⁷⁶

Σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, ο Μέσος Δνείπερος έχει θεωρηθεί ως το κέντρο παραγωγής των ζωόμορφων και ανθρωπόμορφων (ή ζωο-ανθρωπόμορφων) περονών στην Ανατολική Ευρώπη, στις οποίες αποδίδεται βυζαντινή προέλευση. Σε μεταγενέστερη φάση οι δύο κεφαλές των ζώων ή πτηνών εμφανίζονται ενωμένες στις λεγόμενες *διάτρητες περόνες*, οι οποίες έχουν σχεδόν λεία επιφάνεια (ενίοτε κοσμούνται και με μορφές ανθρώπων). Σπάνια για τον Μέσο Δνείπερο είναι η χυτή με πέντε εξάρματα περόνη της Kanevshchina/Kanivshchina, στο ρομ-

473 Malingoudis 1986:209 (αντικές περόνες). Βλ. επίσης Πούλου-Παπαδημητρίου 2002:126-128 και Katsougiannopoulou 2009:219-231, όπου και η σχετική ορολογία και βιβλιογραφία.

474 Prikhodniuk 1998:39, 55-57 (εικ. 76.13), όπου και η συζήτηση σχετικά με την εισαγωγή από τον βυζαντινό-δουναβικό χώρο της χυτής τεχνικής στις περόνες του Πένκοβκα στα τέλη του 5ου/αρχές του 6ου αιώνα (πρώιμη χυτή περόνη της Surskaia Zabora).

475 Στο ίδιο:54-55 (εικ. 66.9' 74.6 και 9-10' 76.8).

476 Στο ίδιο:45 (εικ. 66.4' 70.1' 74.7-8).

βοειδές σκέλος της οποίας υπάρχει ζεύγος πτηνών με το ράμφος προς τα επάνω. Οι χυτές ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες περόνες, οι οποίες χρονολογούνται στον 6ο ή 7ο αιώνα, απαντούν μόνο στον χώρο του Δνείπερου, από τον οποίο και προέρχονται, αλλά και στην Κριμαία. Αρκετά δείγματά τους απαντούν σε θησαυρούς, όπως της Κοζιενκα/Κοζιίνκα και του Trubchevsk (οι ζωόμορφες), και στη Μαρτίνοβκα, την Κοζιενκα, το Trubchevsk και το Blazhki (οι ανθρωπόμορφες).⁴⁷⁷

Εκτός από τις περόνες, τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα θέματα απαντούν και στις πόρπες του πολιτισμού Πένκοβκα κατά την τρίτη φάση του. Η τετράγωνη χυτή πλάκα μίας χάλκινης επίχρυσης πόρπης που εντοπίστηκε στη Charajevka φέρει στο κάτω μέρος της ζεύγος αντωπών ζωόμορφων κεφαλών με ανοικτό το στόμα (τεχνοτροπία που παραπέμπει στις κεφαλές λεόντων στον θησαυρό της Μαρτίνοβκα), ενώ το κεντρικό πλαίσιο της πλάκας κοσμεύεται με ανάγλυφους έλικες σε σχήμα S. Βυζαντινή προέλευση έχουν οι χυτές μπρούτζινες πόρπες με ωοειδή κρίκο και μακρόστενη πλάκα (ενίοτε με κεφαλές πτηνών ή μικρή ασπίδα στην απόληξή τους) τύπου *Σαλώνων-Ιστρίας*, οι οποίες χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα.⁴⁷⁸

Στον 6ο ή 7ο αιώνα χρονολογούνται και ορισμένες επενδύσεις ζώνης που κοσμούνται με διάτρητη διακόσμηση, προσωπεία, φυτικά θέματα ή με ζεύγη ζωόμορφων κεφαλών (Μαρτίνοβκα, Μαιορκα, Vil'khonchik, Κοζιενκα, Khatski κ.ά.), τα οποία έχουν αναλογίες στον βυζαντινό χώρο. Τέλος, στο θησαυρό της Μαρτίνοβκα, καθώς και σε άλλες θέσεις του Πένκοβκα, όπως το Semenki, το Trebujeni και το Nadporozh'e/Nadporizhzhia, εντοπίστηκαν χυτές ζωόμορφες και ανθρωπόμορφες απεικονίσεις. Τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα θέματα διαδόθηκαν ευρύτερα και στη Βαλκανική, πιθανότατα και με τις αβαρικές ή σλαβικές

477 Prikhodniuk 1994:166' του ίδιου 1998:39, 56-57 (εικ. 64. 1, 5' 65. 2, 5-6' 73.4-6. Kazanski 1995-1996:205-207. Szmoniewski 2004:301-310' του ίδιου 2008a:271-276. Skiba 2011/5:133-142, ο οποίος θεωρεί ότι σε ορισμένες ζωόμορφες περόνες απεικονίζονται κεφαλές γρυνών ή αετών και επισημαίνει τις νομαδικές επιδράσεις στην κατασκευή τους.

478 Σύμφωνα με τον V. Varsik (1992:80-81, 91-92), οι πόρπες τύπου Σαλώνων-Ιστρίας, μαζί με τον τύπο Sucidava, συναποτελούν την «ομάδα του Κάτω Δούναβη». Δείγματα του τύπου Σαλώνων-Ιστρίας έχουν εντοπιστεί στην Ουγγαρία, τη Ρουμανία, τη Σερβία, τη Βουλγαρία, την Κροατία καθώς και στην Ελλάδα (Κόρινθος και Δήλος).

επιθέσεις κατά τον 7ο αιώνα.⁴⁷⁹ Από την άλλη πλευρά, ο εντοπισμός ποικίλων τύπων περονών σε γυναικείες ταφές (Seliște, Dănceni κ.α.) θεωρείται ως ένδειξη σύναψης επιγαμιών με ξένους λαούς και κατ'επέκταση εισαγωγής του έθιμου του ενταφιασμού στον Πένκοβκα.⁴⁸⁰

Στις εγκαταστάσεις του Πένκοβκα διασώζονται επίσης πολυάριθμα ίχνη από την κατασκευή σιδερένιων αντικειμένων. Οι κλίβανοι των εργαστηρίων, κατασκευασμένοι από πυρίμαχο άργιλο με πρόσμειξη άμμου, είχαν ωοειδές ή στρογγυλό σχήμα με στενό το άνω τμήμα τους. Το σπουδαιότερο κέντρο μεταλλουργίας ήταν εκείνο του Găinoaru στον ποταμό Μπουγκ, όπου εντοπίστηκαν 25 κλίβανοι. Τα χωνευτήρια που χρησιμοποιούσαν ήταν πήλινα, στογγυλά ή ωοειδή, με εσωτερική διάμετρο 40-45 εκατοστά, και ορισμένα από αυτά είχαν λίθινη βάση. Στο Găinoaru εντοπίστηκαν ακόμη λάκκοι όπου φυλασσόταν μετάλλευμα, ενώ στην εγκατάσταση του Khitsy εντοπίστηκε σε ορθογώνια ημιυπόγεια κατοικία χωνευτήρι για την τήξη του σιδήρου, στοιχείο που δείχνει ότι ο συγκεκριμένος χώρος αποτελούσε εργαστήριο τεχνιτών.⁴⁸¹ Στη μεταλλοτεχνία του Πένκοβκα παρατηρείται επίσης ευρεία χρήση του σιδήρου για διάφορα άλλα αντικείμενα, όπως όπλα, χαλινάρια, εργαλεία για αγροτικές εργασίες (άροτρα, σκαλιστήρια και δρεπάνια με ξύλινη χειρολαβή) και αντικείμενα καθημερινής χρήσης (μαχαίρια μήκους 7-12 εκ., με αντιστοιχίες και στον χώρο του Κόρτσακ-Πράγας μεταξύ των ετών 500 και 750, σουβλιά, βελόνες, άγκιστρα, σμίλες κ.ά.).⁴⁸²

Σύμφωνα με τον Προκόπιο, οι Σκλαβηνοί και οι Άντες κινούνταν ελεύθερα ο ένας στον χώρο του άλλου,⁴⁸³ γεγονός που επέφερε και αντίστοιχες πολιτισμικές επιδράσεις. Στην περιοχή μεταξύ του Προύθου, του Ολτ και του Κάτω Δούναβη (ιδιαίτερα στη Μολδαβία και τη Μουντενία), οι πληθυσμοί του Πένκοβκα συνάντησαν φορείς του πολιτισμού Κόρτσακ-Πράγας, καθώς και τοπικούς γετο-δακικούς

479 Prikhodniuk 1998:58-60 (εικ. 64.3, 66.2, 67.1, 68.1, 70.2, 72.3-4, 75.8, 76.9). Szmoniewski 2008a:266-271.

480 Kazanski 1995-1996:210.

481 Prikhodniuk 1998:28. *Curta* 2008:168-169.

482 Milchev 1980:280-281. Prikhodniuk 1998:37-38. Szmoniewski 2010:70. *Dawni Slov'iani*:211-212. Για τα ευρήματα όπλων βλ. διεξοδικά Κεφάλαιο Δεύτερο, υποσ. 218.

483 Προκόπιος, *Ἵπὲρ τῶν πολέμων*, VII, 14. 16: 356: *ἐπεκηρυκεύοντο γὰρ ἤδη καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδεῶς οἱ βάρβαροι οὗτοι*.

πληθυσμούς, με αποτέλεσμα τη μίξη των πολιτισμικών στοιχείων. Η εγκατάσταση των Σλάβων σε αυτές τις περιοχές, όπου προηγουμένως κυριαρχούσε πολιτισμικά ο Τσέρνιαχοβ, δημιούργησε κατά τον πρώιμο 6ο αιώνα έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, τον λεγόμενο *Irotești-Cindești-Ciurel*, ο οποίος έχει αντιστοιχίες με τα ευρήματα στην περιοχή του Πριπέτ και τον Δνείπερο. Στις εγκαταστάσεις του παρατηρούνται τυπικά δείγματα του πρώιμου υλικού πολιτισμού των Σλάβων, όπως τεφροδόχες υδρίες, καθώς και ημιυπόγειες κατοικίες με φούρνο από λιθοδομή ή πλινθοδομή (στη Βλαχία). Αντίθετα, ευρήματα του Πένκοβκα δεν έχουν εντοπιστεί στην Ολτενία, το Βανάτο και στο μεγαλύτερο μέρος της Τρανσυλβανίας. Στις θέσεις του πολιτισμού έχουν εντοπιστεί επίσης και βυζαντινά ευρήματα, όπως χαλκά νομίσματα του Ιουστινιανού, περόνες τύπου Δνείπερου, πόρπες τύπου *Sucidava*, τροχήλατη κεραμεική, κ.ά. Ωστόσο, πολλά από τα ευρήματα οφείλονται μάλλον στις επιδρομές των Σλάβων ή στη μεταφορά αιχμαλώτων από τις βυζαντινές επαρχίες.

Αναφορικά με την κεραμεική, απαντούν αφενός η χειροποίητη κεραμεική των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα (κυρίως ο πρώτος και ο δεύτερος τύπος με τα αμφικωνικά και κοντόχοντρα αγγεία) και αφετέρου τα αγγεία τύπου *Ciurel* (μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου) με συμπαγή και ευρύ πυθμένα, μικρούς ώμους και ελαφρώς έξω νεύον χείλος. Τα περισσότερα αγγεία δεν φέρουν διακόσμηση, ενώ η κύρια πρόσμειξη στον πηλό τους είναι ο πυρίμαχος άργιλος και δευτερευόντως τα χαλίκια. Άλλες θέσεις του *Irotești-Cindești-Ciurel* απαντούν στη Μολδαβία (*Șipot*, κοντά στη *Suceava*), την ανατολική Τρανσυλβανία (*Cernat* και *Pojan*), στον άνω ρου του Προύθου και του Δνεϊστερου (*Nezvisko*, *Ripnev/Ripniv II*, *Zimno*) και σε διάφορες θέσεις της ανατολικής και νότιας Ρουμανίας (*Balta Verde*, *București-Straulești*, *Targul Secuiesc*) κ.α. Η θέση αυτών των ανοχύρωτων εγκαταστάσεων ήταν κυρίως σε κοιλάδες ποταμών και μικρά νησιά. Στον ρουμανικό χώρο, και σε αντίθεση με άλλες περιοχές διάδοσης του Πένκοβκα, δεν παρατηρούνται ημιυπόγειες κατοικίες άνω των 20 τ.μ. Οι κατοικίες έφεραν στηρίγματα στις γωνίες και στο κέντρο, ενώ οι πιο πρώιμες από αυτές, στη ρουμανική Μολδαβία, είχαν στο κέντρο τους εστία από πλινθοδομή (*Botoșana*, *Dodești*, *Suceava*, *Șipot*). Σε αρκετές ημιυπόγειες, εκτός από τον φούρνο για τις ανάγκες της θέρμανσης

(κατά κανόνα από πλινθοδομή), υπήρχε και ένας δεύτερος με έξεργη καμινάδα, που πιθανότατα εξυπηρετούσε παραγωγικούς σκοπούς.⁴⁸⁴

Σημαντικότερο κοιμητήριο του Iroțești-Cindești-Ciurel, ιδιαίτερα τύπου Cindești, είναι εκείνο του Sărata Monteoru, στην κοιλάδα του ποταμού Sărata (περιοχή του Buzău στη βορειοανατολική Μουντενία), το οποίο χρονολογείται στον 6ο αιώνα. Στο κοιμητήριο, που βρίσκεται στα όρια των πολιτισμών Κόρτσακ-Πράγας και Πένκοβκα (ή, σύμφωνα με τον Bonev, στο όριο μεταξύ Σκλαβηνών και Αντών), εντοπίστηκαν 1.532 λάκκοι με καύσεις ή τεφροδόχες υδρίες. Στους λάκκους αυτούς εντοπίστηκε επίσης χειροποίητη κεραμεική, που περιλαμβάνει και αμφικωνικά αγγεία, μικρός αριθμός τροχήλατων αγγείων, που θεωρούνται τοπική επίδραση, πολυάριθμες γυάλινες χάντρες, περόνες, αιχμές βελών, μαχαίρια κ.ά.⁴⁸⁵

Ως σλαβική, με στοιχεία του Πένκοβκα, θεωρείται και η χειροποίητη κεραμεική του ύστερου 5ου/πρώιμου 6ου αιώνα που εντοπίστηκε μαζί με ημιυπόγειες κατοικίες μεταξύ του Προύθου και του Δνεϊστερου στη Μολδαβία, γνωστή ως τύπος Costișa-Botoșana.⁴⁸⁶ Στις πρώιμες ημιυπόγειες κατοικίες του Costișa-Botoșana, που έχουν ανοικτές εστίες ή φούρνους από λιθοδομή, απαντούν δίπλα στα τοπικά αγγεία και αμφικωνικά, γεγονός που ερμηνεύεται ως διείσδυση φύλων του πολιτισμού Πένκοβκα στην περιοχή.⁴⁸⁷ Στα μέσα του 6ου αιώνα εμφανίζεται στον ρουμανικό χώρο ο τύπος Suceava-Șirout, η χειροποίητη κεραμεική του οποίου έχει μεγάλες ομοιότητες με τον πολιτισμό Πένκοβκα, και αντικαθιστά τον Iroțești-Cindești-Ciurel και τον Costișa-Botoșana. Συγκριτικά με τους τελευταίους, τα ευρήματα του Suceava-Șirout παρουσιάζουν λιγότερα ίχνη μίξης με άλλους πληθυσμούς και θεωρούνται ένδειξη για την παρουσία αμιγών σλαβικών εγκαταστάσεων.⁴⁸⁸

Ευρήματα τύπου Πένκοβκα απαντούν και σε αρκετές θέσεις στον Κάτω Δούναβη, ιδιαίτερα στη Μικρά Σκυθία (Άλμυρις, Ovidiu,

484 Comsa 1974:69. Sedov 1978:170-171 του ιδίου 1997:142. Milchev 1980:278. Werner J. 1971:244. Werner R. 1980:585-586. Fiedler 1992:88-91. Goehrke 1992:17-18. Baran 1997:155. Teodor 1997:301, 304. Prikhodniuk 1998:43, 67-71, 73-74. Barford 2001:48-49. Szmoniewski 2010:70.

485 Dolinescu-Ferche 1979:172. Milchev 1980:278-279. Fiedler 1992:74-88. Bonev 1995:183-195.

486 Teodor 1980:3-22 (δακο-ρωμανικός πολιτισμός) του ιδίου 1997:301. Βλ. επίσης Shchukin και Kazanski και Sharov 2006:155-156.

487 Prikhodniuk 1998:69-71. Barford 2001:42, 47-48.

488 Teodor 1980:27-37. Prikhodniuk 2001:53. Barford 2001:56.

Babadag-Topraichioi, Aegissus, Δινογετία, Βερόη/Piatra Frecăței), στην τοποθεσία Nova Cherna κοντά στο Δορόστολον κ.ά., τα οποία έχουν αντιστοιχίες με τον χώρο δάσους-στέπας της Ουκρανίας. Ενδεικτικά, στην Αλμυρίδα εντοπίστηκαν έξι χειροποίητα αμφικωνικά ή στρογγυλά αγγεία από πηλό με ποικίλες προσμίξεις, με έξω ή έσω νεύον χείλος, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα στον πρώιμο 7ο αιώνα. Τα αγγεία αυτά έχουν υποστεί ελαφρά όπτηση και φέρουν στην εξωτερική επιφάνεια φαιοκόκκινο χρώμα, ενώ στο εσωτερικό του τοιχώματος κόκκινο.⁴⁸⁹

Τα σχετιζόμενα με τον Πένκοβκα ευρήματα που εντοπίστηκαν σε παραδουνάβιες περιοχές της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας αποδίδονται συνήθως στους Άντες φοιδεράτους των Βυζαντινών. Άλλα ευρήματα επίσης, όπως κεραμική τύπου Κόρτσακ-Πράγας, σε πρωτοβυζαντινά παραδουνάβια οχυρά και αστικά κέντρα, θεωρούνται ως τεκμήρια είτε για τις σλαβικές επιδρομές είτε για την παρουσία Σλάβων μισθοφόρων ή ακόμη και για τη διαβίωση εκεί πρώιμων σλαβικών πληθυσμών. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι τα αποδιδόμενα στους φοιδεράτους ευρήματα των οχυρώσεων διαφοροποιούνται τυπολογικά από εκείνα του πολιτισμού Irotesti-Cindești-Ciurel, τα οποία δεν διαδόθηκαν νότια του Κάτω Δούναβη.⁴⁹⁰ Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η θέση ορισμένων μελετητών, ότι κατά την μετακίνηση και εγκατάσταση των Πρωτοβούλγαρων του Ασπαρούχ στον χώρο μεταξύ του Αίμου και του Δούναβη υπήρχαν ανάμεσά τους και Σλάβοι, φορείς του πολιτισμού Πένκοβκα. Τμήμα αυτών των Σλάβων εποίκισε και περιοχές των ανατολικών Καρπαθίων, της Βλαχίας ή της κεντρικής Τρανσυλβανίας, όπως προκύπτει από σχετικά ευρήματα (π.χ. αμφικωνικά αγγεία).⁴⁹¹ Χειροποίητη κεραμική τύπου Πένκοβκα και καύσεις έχουν επίσης εντοπιστεί σε ορισμένες πρώιμες θέσεις της αβαρικής περιόδου στην Ουγγαρία (π.χ. στο Oroslan) και συνδέονται πιθανότατα με τη μετακίνηση, μαζί με τους Αβάρους, και αντικών πληθυσμών προς το λεκανοπέδιο των Καρπαθίων.⁴⁹²

489 Comşa 1999:306. Topoleanu και Teodor 2009:349-353.

490 Βλ. Comşa 1974:76-78. Dolinescu-Ferche 1979:175. Diaconu 1979:165-167. Milchev 1980:281-283 (πρώιμες εγκαταστάσεις στη Βουλγαρία). Bonev 1983:111. Văzharova 1986:70. Comşa 1999:302-313. Curta 2001β:373. Topoleanu και Teodor 2009:353-355. Kardaras 2010:78. Szmoniewski 2010:70-71.

491 Teodor 1997:304. Prikhodniuk 2001:59-60, όπου και η θέση για τη διάδοση των περονών τύπου Δνείπερον προς τα νότια.

492 Prikhodniuk 1997:143-145' του ίδιου 1998:74, όπου και απόψεις παλαιότερων Ούγγρων μελετητών.

Ε. Οι θησαυροί τύπου Μαρτίνοβκα

Στον χώρο του Μέσου Δνείπερου, στην Ουκρανία, κι εκατέρωθεν του ποταμού, ήλθε στο φως μία σειρά θησαυρών από αργυρά και μπρούτζινα αντικείμενα, τα οποία έγιναν αρχικά γνωστά με τον όνομα «αντικές αρχαιότητες».⁴⁹³ Με βάση επίσης τα ευρήματα του σπουδαιότερου από αυτούς, και λαμβάνοντας υπόψη συγκριτικό υλικό στην Κεντρική Ευρώπη, την Ουκρανία και την ευρασιατική στέπα, χρησιμοποιήθηκε μετέπειτα και το όνομα *πολιτισμός Μαρτίνοβκα*.⁴⁹⁴ Ο θησαυρός της Μαρτίνοβκα δεν είναι το μοναδικό εύρημα τέτοιου τύπου στον χώρο του δάσους-στέπας. Έως σήμερα έχουν εντοπιστεί συνολικά δεκαέξι θησαυροί που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 500 και 750. Στην πλειοψηφία τους βρίσκονται στο έδαφος του Πένκοβκα και εν μέρει στον Κολότσιν (Trubchevsk, Garonovo, Sudzha). Εκτός από τον θησαυρό της Μαρτίνοβκα, άλλοι τέσσερις έχουν εντοπιστεί στην περιοχή δυτικά του Μέσου Δνείπερου (Malyi Rzhavets/Malyi Rzhavyts, Khatski, Vil'chovchik, Vorob'evka/Vorobionka), και έξι ανατολικά του ποταμού (Kozienka, Novaia Odessa/Nova Odessa, Sudzha, Koloskovo, Tsypliaev, Trubchevsk). Στον Πένκοβκα ανήκουν και οι θησαυροί στις θέσεις Smorodino, Sirovatka, Mena, και Ugliv. Όλοι τους παρουσιάζουν μικτά ευρήματα ανδρικής και γυναικείας εξάρτησης, με εξαίρεση τον θησαυρό του Vil'chovchik, στον οποίο απαντούν αργυρές χυτές επενδύσεις και διακοσμήσεις ανδρικής ζώνης.⁴⁹⁵

Στον θησαυρό του Khatski απαντούν αντικείμενα γυναικείας διακόσμησης, όπως αργυρά βραχιόλια, τραπεζιόσχημα εξαρτήματα και ελασμάτινες χάντρες. Στα ανδρικά αντικείμενα συγκαταλέγονται διακοσμητικά στοιχεία της ζώνης, όπως αργυρές και επίχρυσες επενδύσεις κοσμημένες με κοκκίδωση, πόρπες, ψευδοπόρπες κ.ά. Στον θησαυρό της Kozienka απαντούν μεταξύ άλλων στα γυναικεία κοσμήματα περόνες, μικροί κώδωνες και βραχιόλια με ευρεία απόληξη, ενώ στα ανδρικά

493 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 21. Prikhodniuk 1991/2:137. Curta 2007:37-42. Szmoniewski 2008a:263-296' του ίδιου 2010:76-77.

494 Βλ. Εισαγωγή, υποσ. 29. Ο σχετικός όρος αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερη επιφύλαξη' βλ. Erdelyi 1994:156. Kidd και Pekars'ka 1996:206. Szmoniewski 2010:77-78.

495 Prikhodniuk 1994:164-165, 170' του ίδιου 1998:76-77' του ίδιου 2001:47. Kazanski 1995-1996:205, 230 υποσ. 3. *Davni Slov'iani*:212-213. Για τις απόψεις γύρω από τη χρονολόγηση των θησαυρών βλ. επίσης Erdelyi 1994:154. Kidd και Pekars'ka 1996:208. Szmoniewski 2010:80.

αργυρές επενδύσεις ζώνης που κοσμούνται με ανθρώπινες ή άλλες μορφές, καθώς και ψευδοπόρπες. Με εξαίρεση τρεις ιμάντες, ο θησαυρός της Nonaia Odessa περιλαμβάνει μόνο γυναικεία διακόσμηση (βραχιόλια, περιλαίμια, αλυσίδες, τραπεζιόσχημα εξαρτήματα κ.ά.). Ο θησαυρός του Koloskono, που εντοπίστηκε μέσα σε σιδερένιο κράνος, περιελάμβανε γυναικεία κοσμήματα, όπως αργυρά δακτυλίδια, βραχιόλια και περόνες με σκέλος που φέρει στιγμωτή διακόσμηση. Στα λιγοστά ανδρικά ευρήματα υπήρχαν δύο αιχμές ακοντίων και αργυρές επενδύσεις ζώνης, κοσμημένες με σταυρόσχημες ή ανθρωπόμορφες απεικονίσεις.

Στη Sudzha ήλθαν στο φως τμήματα διακόσμησης ζώνης, όπως αργυρές επενδύσεις, ιμάντες, ψευδοπόρπες, καθώς και δακτυλίδια, περιλαίμια, μικροί κώδωνες σε αλυσίδες, περόνες με στιγμωτή διακόσμηση και ποικίλα εξαρτήματα. Στον θησαυρό του Tsyrliaeno υπήρχαν περιορισμένα ευρήματα, μία αργυρή επένδυση ιμάντα, δύο βραχιόλια με ευρεία απόληξη, τμήμα ενός περιλαίμιου και αλυσίδα με έξι κρίκους. Τέλος, στο Trubchevsk, κοντά στο Μπριάνσκ, εντοπίστηκε θησαυρός με 148 αντικείμενα γυναικείας και ανδρικής διακόσμησης (βραχιόλια, περιλαίμια, ζωόμορφες ή ανθρωπόμορφες περόνες, πόρπες και επενδύσεις ζώνης, ζωόμορφες απεικονίσεις τύπου Μαρτίνοβκα κ.ά.).⁴⁹⁶

Όπως σημειώθηκε, το σημαντικότερο τμήμα των «αντικών αρχαιοτήτων» είναι ο θησαυρός με αργυρά αντικείμενα πιθανότατα του 6ου και 7ου αιώνα που εντοπίστηκε το 1907 κοντά στον οικισμό της Μαρτίνοβκα, 110 χλμ. νοτιοανατολικά του Κιέβου. Από τα 115 αντικείμενα των οποίων είναι γνωστή η ύπαρξη, δεν διασώζονται όλα, παρά μόνο όσα εντοπίστηκαν μέσα σε ένα αργυρό σκεύος και ζυγίζουν 3,3 κιλά. Είκοσι επτά αντικείμενα (ή τμήματά τους) φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο.⁴⁹⁷

Τα ευρήματα του θησαυρού, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί -και ορισμένα επιδιορθωθεί- πριν την απόθεσή του, χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:

α) Γυναικεία κοσμήματα. Σε αυτά συγκαταλέγονται τρεις τοξωτές περόνες, η μία εκ των οποίων είναι επίχρυση, έξι βραχιόλια, οκτώ κρίκοι με σπειροειδή απόληξη, τρεις διακοσμήσεις σε σχήμα γυαλιών οράσεως, και επτά περιλαίμια.

β) Ανδρικά κοσμήματα, ιπποσκευή και όπλα. Περιλαμβάνουν πέντε

496 Prikhodniuk 1994:165-166' του ιδίου 1998:30, 33, 56-57, 59-60.

497 Prikhodniuk 1994:163. Kidd και Pekarskaia 1994:25. Kidd και Pekars'ka 1996:204, 208.

τμήματα ενός ξίφους και τμήμα της θήκης του, εννέα χυτές απεικονίσεις, εκ των οποίων τέσσερις ανθρωπόμορφες και πέντε ζωόμορφες που πιθανόν κοσμούσαν τη σέλα του αλόγου ή κάποια ασπίδα, είκοσι τρεις χυτές επενδύσεις μιάντων, εκ των οποίων οι οκτώ έχουν σχήμα διπλής ασπίδας, ενώ άλλες είναι ορθογώνιες, τριγωνικές κτλ., δεκαεπτά ελασμάτινοι μιάντες σε σχήμα κάλυκα, με ή χωρίς διακόσμηση, τέσσερα κυκλικά κομβία από εμπίεστο έλασμα, τρεις εμπίεστες επενδύσεις που ανήκουν σε ζώνες ή ιπποσκευή, μία πόρπη, μία ψευδοπόρπη, τρία τρισκελή διαχωριστικά μιάντα, ένας κρίκος για το πέραςμα της ζώνης και τέσσερα δισκοειδή κομβία.

γ) Αταύτιστα αντικείμενα. Σε αυτά ανήκουν τέσσερα αργυρά αντικείμενα βυζαντινής προέλευσης, μία επιμήκης ελασμάτινη λωρίδα, τμήματα δύο ελασμάτινων επενδύσεων και δύο ελάσματα σε σχήμα ωτίου, ένα εκ των οποίων είναι επίχρυσο.

Η περιεκτικότητα των ευρημάτων σε άργυρο κυμαίνεται από 20% έως 98% και ειδικότερα: α) στα βυζαντινά αντικείμενα 97-98%, β) στις ανδρικές ελασμάτινες επενδύσεις, όπως μιάντες, επενδύσεις ξίφους κ.ά. 90-95%, γ) στις χυτές επενδύσεις της ανδρικής ζώνης και τους μιάντες του ξίφους ή του αλόγου 60-69%, δ) στη χυτή και έκτυπη γυναικεία διακόσμηση, όπου σε γενικές γραμμές παρατηρείται κακής ποιότητας και αρκετά αναμεμιγμένος άργυρος, συνήθως κάτω του 50% και έως 60%.⁴⁹⁸

Τα αργυρά αντικείμενα βυζαντινής προέλευσης στον θησαυρό (ένα ημισφαιρικό δοχείο, ένα κύπελλο, ένας δίσκος, και ένα κουτάλι) αποδίδονται σε εμπορικές σχέσεις ή σε λεία από επιδρομές. Το ημισφαιρικό δοχείο φέρει σφραγίδες με χρονολόγηση, οι οποίες σχετίζονται με το βυζαντινό σύστημα ελέγχου. Στις σφραγίδες αυτές απεικονίζεται το μονόγραμμα και η μορφή του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β', καθώς και ένα άλλο μονόγραμμα του ονόματος Θεόδωρος ή Δωρόθεος. Η ταύτιση αυτού του ονόματος με τον *comes sacrarum largitionum* Θεόδωρο έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι τα βυζαντινά αντικείμενα χρονολογούνται στο έτος 577. Το κύπελλο πάλι συνδέεται με τη Θεία Ευχαριστία και ο τύπος του χρονολογείται στον 6ο και 7ο αιώνα. Ο δίσκος είχε διάμετρο

498 Bálint 1989:88-90. Kidd και Pekarskaia 1994:25-26. Prikhodniuk 1994:165, σύμφωνα με τον οποίο η αργυρή λωρίδα μήκους 58 εκ. με σπειροειδή απόληξη ανήκε σε κάποιο γυναικείο διάδημα, ενώ τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα αντικείμενα κοσμούσαν κάποιο θώρακα και ήταν δείγματα κοινωνικής θέσης. Kazanski 1995-1996:207. Kidd και Pekars'ka 1996:206.

περίπου εξήντα εκατοστά και έφερε κεντρικό μετάλλιο και ενενήντα έξι ακτινωτές ραβδώσεις. Χρονολογείται στα τέλη του βου αιώνα και είναι ένας από τους μεγαλύτερους που προέρχονται από την ύστερη Αρχαιότητα. Τέλος, το απιόσχημο και με ραβδώσεις στη λαβή αργυρό κουτάλι της Μαρτίνοβκα είναι όμοιο με τα αντίστοιχα βυζαντινά του βου και 7ου αιώνα. Τα τέσσερα αργυρά αντικείμενα, που πιθανότατα δεν ταυτίζονται απόλυτα χρονολογικά ούτε προέρχονται από τον ίδιο χώρο, αποτελούσαν ένα σύνολο επιτραπέζιων σκευών. Διατυπώνεται επίσης η υπόθεση ότι το ημισφαιρικό δοχείο χρησίμευε ως σαλτσιέρα και ότι το κουτάλι ήταν εξάρτημά της.⁴⁹⁹

Εντός της αντικής εγκατάστασης επίσης απαντούν και βυζαντινά νομίσματα. Στον χώρο δάσους-στέπας, μεταξύ Δνεϊστερου και Δνείπερου, εντοπίστηκαν περίπου δέκα των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Α', Ιουστινιανού, Ιουστίνου Β', Μαυρίκιου, Ηράκλειου και Κώνσταντος Β', ενώ Μολδαβία, μεταξύ Προύθου και Δνεϊστερου, βρέθηκαν περίπου είκοσι νομίσματα από την εποχή του Μαρκιανού έως αυτή του Φωκά (450-610). Στη Γαλικία ακόμη εντοπίστηκε θησαυρός με είκοσι οκτώ νομίσματα των αυτοκρατόρων Αναστάσιου Α' και Ιουστίνου Α' ενώ άλλος ένας στο Μονιλενί (περιοχή της Βotoșana) με είκοσι έξι των αυτοκρατόρων Τιβέριου και Μαυρίκιου. Από το Ηοrgești (περιοχή του Βacău στη ρουμανική Μολδαβία) προέρχεται επίσης θησαυρός με τριάντα νομίσματα των αυτοκρατόρων Ιουστινιανού, Ιουστίνου Β', Μαυρίκιου και Φωκά. Στη βόρεια όχθη του Κάτω Δούναβη τα περισσότερα από τα ευρεθέντα βυζαντινά νομίσματα είναι του Ιουστίνου Α' και του Ιουστινιανού. Επί Ιουστίνου Β' ο αριθμός τους στην περιοχή μειώνεται ενώ αυτά εκλείπουν κατά την περίοδο του Τιβέριου, γεγονός που, σύμφωνα με τον Prikhodniuk, οφείλεται στην επιθετική δραστηριότητα των Αβάρων. Την εποχή του Φωκά η νομισματική κυκλοφορία αυξήθηκε εκ νέου για να μειωθεί ξανά επί Ηράκλειου λόγω των διαρκών επιθέσεων των Αβάρων και των Σλάβων. Τα ευρήματα δείχνουν ότι εμπορικές σχέσεις των Βυζαντινών με τους Άντες ήταν εντονότερες στον Κάτω Δούναβη συγκριτικά με τον κυρίως χώρο της αντικής εγκατάστασης.⁵⁰⁰

Όπως και με τους υπόλοιπους θησαυρούς, για τα ευρήματα της Μαρτί-

499 Bálint 1989:90-92. Mundell-Mango 1994:36-42. Prikhodniuk 1991/2:137' του ίδιου 1994:169-170. Kidd και Pekars'ka 1996:206. *Davni Slov'iani*:213.

500 Prikhodniuk 1991/2:138-141. Βλ. επίσης Curta 2008:172 για την περιοχή του Budzhak.

νοβκα τέθηκαν ζητήματα γύρω από την εθνική ταυτότητα των δημιουργών τους αλλά και το ευρύτερο πλαίσιο των πολιτισμικών επιδράσεων. Κατά τη δεκαετία του 1950 στην Ουγγαρία, οι λεγόμενες «αντικές αρχαιότητες» συνδέθηκαν με τους νομαδικούς λαούς, ιδιαίτερα τους Κουτριγούρους, και ο άργυρος για την κατασκευή τους θεωρήθηκε ως προερχόμενος από τον ετήσιο φόρο του Ιουστινιανού προς αυτούς.⁵⁰¹ Επίσης, οι διακοσμήσεις της ζώνης τύπου *Μαρτίνοβκα* στον Μέσο Δνειπέρο συνδέθηκαν με τους Αβάρους ή με τον βυζαντινό χώρο του Κάτω Δούναβη.⁵⁰² Στον αντίποδα, ο σλαβικός χαρακτήρας των ευρημάτων προβλήθηκε σε διάφορες εκδοχές, όπως ότι ήταν αντικείμενα του πρώιμου σλαβικού πολιτισμού που δημιουργήθηκαν στη βάση των επαφών με το Βυζάντιο, ή ότι προέρχονταν από τους πρώιμους Ρώσους του Κιέβου και συνεπώς η χρονολόγησή τους ήταν μεταγενέστερη (7ος και πρώιμος 8ος αιώνας).⁵⁰³ Στην οπτική της σύνδεσης των ευρημάτων με τον πολιτισμό Πένκοβκα, και κατ'επέκταση με τους Άντες, οι θησαυροί αποτελούν τεκμήριο τόσο για το υψηλό πολιτισμικό επίπεδο, όσο και για τη διαμόρφωση κοινωνικής ιεραχίας στους Άντες με ανώτατο ηγεμόνα και αριστοκρατία, σε αντιστοιχία με τη μαρτυρία του Ιορδάνη για τον βασιλέα Βοζ και τους ανώτατους αξιωματούχους του.⁵⁰⁴

Οι θησαυροί τύπου *Μαρτίνοβκα* που εντοπίστηκαν στον χώρο του δάσους-στέπας εμφανίζουν επιδράσεις από ποικίλα πολιτισμικά περιβάλλοντα (Βαλτική, Σλάβοι, πρώιμο Βυζάντιο, νομαδικοί λαοί, σασσανιδική Περσία). Τα ευρήματα αντανακλούν μία σύνθετη πολιτική και εθνολογική κατάσταση, πιθανόν και μία γενικευμένη «μόδα» εκείνης της εποχής στον ευρωπαϊκό χώρο αναφορικά με την ενδυμασία των ανδρών, η οποία δήλωνε ταυτόχρονα και τη θέση τους στη στρατιωτική και κοινωνική ιεραρχία.⁵⁰⁵ Στοιχεία της διακόσμησης της ζώνης στους θησαυρούς, όπως οι πόρπες, οι ψευδοπόρπες και οι επενδύσεις, απαντούν μετά το έτος 500 σε ολόκληρο τον ευρασιατικό χώρο, ενώ ως κέντρα για την ευρύτερη διάδοσή τους θεωρούνται οι ανατολικοευρωπαϊκές στέπες, η Κριμαία και η ανατολική Μαύρη Θάλασσα.⁵⁰⁶ Ειδικότερα για τον θησαυρό της *Μαρτίνοβκα*,

501 Βλ. σχετικά Szmoniewski 2010:78.

502 Βλ. Erdelyi 1994:154. Prikhodniuk 1994:168.

503 Βλ. Szmoniewski 2010:79.

504 Prikhodniuk 1994:171-173' του ίδιου 1998:77. Kidd και Pekars'ka 1996:206. Kazanski 1995-1996:210.

505 Βλ. σχετικά Prikhodniuk 1994:167-168, 170. Kidd και Pekars'ka 1996:206-208. Kazanski 1995-1996:210. Szmoniewski 2008a:263' του ίδιου 2010:80-82.

506 Erdelyi 1994:154. Prikhodniuk 1994:167-168. Kidd και Pekars'ka 1996:208.

που βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, νεώτερες προσεγγίσεις θεωρούν τα ευρήματα, τα οποία προέρχονται πιθανόν από δώρα διπλωματικών αποστολών, πολεμική λεία, ετήσιο φόρο, εργαστήρια σε αστικά κέντρα ή περιπλανώμενους τεχνίτες, ως ιδιοκτησία ενός τοπικού επιφανούς προσώπου, και όχι ως προοριζόμενα για εμπορική δραστηριότητα.⁵⁰⁷

Εκτός από τα τέσσερα βυζαντινά αντικείμενα, οι βυζαντινές επιδράσεις στον θησαυρό της Μαρτίνοβκα διακρίνονται κυρίως στα σκεύη και στα διακοσμητικά θέματα, όπως το δελφίνι ή το παγώνι. Για την παραγωγή χυτών και ελασμάτων επενδύσεων χρησιμοποιήθηκαν πιθανόν ως πρώτη ύλη βυζαντινά αγγεία ή και σασσανιδικά αντικείμενα. Επίσης, οι κοσμημένοι με έλικες μιάντες έχουν πολλές αναλογίες με άλλους «περιφερειακούς πολιτισμούς», όπως στη λογγοβαρδική Ιταλία, στα Βαλκάνια, στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων, αλλά και στον χώρο των Μεροβίγγειων.⁵⁰⁸ Αντιστοιχίες με τα ευρήματα της Μαρτίνοβκα παρατηρούνται σε μικρό αριθμό ευρημάτων στον χώρο της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας (αβαρικό χαγανάτο), ιδιαίτερα στις επενδύσεις της ζώνης, όπως οι λεγόμενες ψευδοπόρπες, το διακοσμητικό θέμα του προσώπειου ή του οικόσημου, και σπανιότερα σε άλλα στοιχεία διακόσμησης ή στα χαλινάρια (Kiskőrös, Némédi, Pápa, Keszthely – Fenékrusza, Kunágota, Környe, κ.α.).⁵⁰⁹ Ακόμη, οι επενδύσεις του ξίφους από αργυρό έλασμα με δακτύλιο ανάρτησης σε σχήμα Ρ έχουν αναλογίες στα πρώιμα αβαρικά ευρήματα στο λεκανοπέδιο των Καρπαθίων.⁵¹⁰ Αντιστοιχίες των ευρημάτων της Μαρτίνοβκα έχουν αναζητηθεί και σε άλλους θησαυρούς όπως ο αβαρικός του Nagyszentmiklós και εκείνος στο Vrap της Αλβανίας.⁵¹¹ Από την άλλη πλευρά, οι ανθρωπόμορφες και ζωόμορφες απεικονίσεις που εντοπίστηκαν στη Μαρτίνοβκα και στο Trubchevsk έχουν ομοιότητες με ευρήματα στην Ελλάδα, στο αβαρικό χαγανάτο, στα Ουράλια, στο Κουμπάν, στη νήσο Μυτκονσκο, στον νότιο Μπουγκ και στο Trebujeni της Μολδαβίας.⁵¹²

507 Prikhodniuk 1991/2:138. Kidd και Pekarskaia 1994:27. Kidd και Pekars 'ka 1996:206-208. Βλ. επίσης *Davni Slov' iani*:213-214.

508 Kidd και Pekars 'ka 1996:208.

509 Prikhodniuk 1994:168' του ιδίου 1997:145. Erdelyi 1994:153-156.

510 Kidd και Pekars 'ka 1996:208.

511 Kidd και Pekarskaia 1994:27.

512 Prikhodniuk 1994:167. Szmoniewski 2008a:268-271. Για τα σχετικά αντικείμενα στον ελληνικό χώρο βλ. παραπάνω, υποσ. 473.

